

Ю Р І Й С М О Л И Ч

ДИТИНСТВО

ДИТИНСТВО

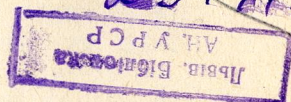
6710100

96
10 II-60864/2up

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ДИТИНСТВО

ПОВІСТЬ

З передмовою М. Рудницького

77104/85.

Лwów 1939

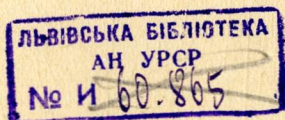
Львів 1939

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ І. 35.

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ Ч. 35.

0 (9) "1917: - 3
415(2=8u)7-644

Обгортка С. Гординського

≡ Wydawca: Wydawnicza Spółka „Diło“, Lwów, Rynek 10. ≡
Z drukarni Wydawniczej Spółki „DIŁO“, Lwów, Rynek 10.
Друкарня Вид. С-ки „Діло“, Львів, Ринок 10. Тел. 229-26.

ПОВІСТИ ЮРІЯ СМОЛИЧА.

Чи треба виправдовуватися, що ми даємо читачам на цей раз повість українського письменника? Голод на повісти в галицького читача великий, а обставини не сприяють їх появі. Для повісти треба бодай року праці, а мало в нас таких авторів, що могли б такий довший час їй присвятитись, мало і таких, що мають сильну волю, не маючи певности, чи знайдуть видавця, ще й з гонорарем.

Від довгих років чуємо нарікання деяких інтелігентних одиниць, чому в нас ніхто не передруковує кращих творів совітських авторів? Є їх там багато, з погляду закону нема перепон, щоб їх перевидавати без гонорарів, нарешті цікаво знати і ширшому загалові: як сприймають свою дійсність зазбручанські земляки..

Вони самі віддавна передруковують галицьких та європейських авторів, попереджуючи їх відповідними критичними студіями. Відомо, що політичні умови стоять на перешкоді навіть чисто літературній праці. Наші письменники та еліта, що хочать передовсім знати, щоб самостійно виробити собі погляд на справу, відчують незвичайно болюче факт, що не знають навіть найкращих творів нашої сучасної літератури.

Книжка, яку передаємо нашим читачам, не вимагає ніякого виправдання ні коментарів: її сюжет не заторкає політичних, ні соціальних проблем, що могли б декого обурювати. Зате про самого автора варто сказати кілька слів, бо він при всій своїй популярности в Свіській Україні, в нас таки майже невідомий.

Юрій Смолич має за собою вже десяток томів. Він чи не перший між нашими повістярами почав плекати жанр кримінальної повісті, такий поширений в англійсько-саксонському світі, перемішавши його з соціальною тенденцією. З деяких повістей Велса останньої доби знаємо, як така повість виглядає.

„Четверта причина“, названа Ю. Смоличем „науково-фантастичним романом“, уся витримана у стилі перших повістей Велса „Невидна людина“ чи „Машина часу“. У ній бачимо, як харківські винахідники, і то самоучки (як це нераз трапляється з новими винаходами), придумали прилад, що з різних звукових хвиль відокремлює тільки одні, що їх можна використати для нової хемічної сили. Думка винаходу наскрізь ідейна — допомогти людству в боротьбі за кращу долю.

У інших повістях Смолич поширив детективну методу на соціальні проблеми, не ховаючи їх соціальної тенденції. Така тенденція була не тільки в „дусі часу“ в добі „закріплення здобутків революції“, але могла ще рахувати на велику популярність. У повісті „Півтори людини“ попризбирувані таємничі постаті та ситуації у своєрідній атмосфері контрреволюції. Контрреволюціонер, що там виступає, має знищити роботи над Дніпрельстаном. Читач шукає довго між дієвими особами того небезпечного „ворога суспільного ладу“, за яким шукають теж інші дієві особи, і це його напружене зацікавлення каже йому хвилинами навіть забувати про саму причину страшної метушні. Конспірація, що в кожній кримінальній повісті грає таку велику роль, тут знаходить зовсім природний ґрунт для совітських умов: один одного підозріває у шпигунстві.

Повістевою сензацією у 1928 і 1929 рр. була „Фальшива Мельпомена“, де автор вивіз „контрреволюційну організацію петлюрівців“ під маскою мандрівного театру. Автор не стримав своєї сатиричної злости, коли почав змальовувати українських патріотів ворожих большевикам, проявивши водночас досить гострий сатиричний хист. Найцікавіші в цій повісті не особи, що з них деякі досить

живо виведені, ані ситуації, а сама концепція, що нагадує де в чому Піранделівську методу, щоб затерти межі між тим, що є дійсністю, і тим, що є грою — потребою театральності в людській природі. Споріднену ідею використовує Смолич і в повісті „По той бік серця“, коли в передмові до неї дає слово героєві своєї повісті, щоб іще більше переплутати межі між дійсністю та уявою. Тут ми мохити нагадується засіб, що його вжив Унамуно у „Мряці“.

У „Господарстві доктора Гальванеску“ Смотрич знову витворює таємничу атмосферу, навіть повну жаху, на підставі якоїсь невідомої читачеві причини, хоч уся дія проходить у дуже реальному середовищі. Побутові сцени звязані тут із кримінальними здогадами. До останньої хвилини читач не знає, чи має перед собою утопію, чи якесь зовсім природне явище, ще нерозгадане, на суспільному тлі. Автор подає чимало „наукового“ матеріалу про гальванізування трупів, усе ж читач не вважає цей матеріал за головну підставу повісті.

В „Останньому Ейджевуді“ маємо спробу напів утопійного роману, на зразок Велса. Світ напередодні війни спрямованої проти Східного Союзу. Східний Союз має багатоміліонову армію, запал, пропаганду, але у військовій хемії він слабкий. Якийсь нововідкритий газ, що ним володіють буржуазні держави, може притомом знищити Схід. „Рада Праці та Оборони“ висилає своїх делегатів літаком до Нью-Йорку, і там вони незвичайно простим способом попадають на шлях найбільшої військової таємниці — формули для вибору отруйного газу. В повісті змальовані інтриги різних капіталістів, навіть таких, що служать водночас буржуазії та пролетаріатові, мітинги, наради і навіть деякі сцени смерті від газової атаки — все це досить холодне, бліде, правда, може й не гірше від невдачної утопійної повісті Альдовса Гакслея про те, як будуть родитися нові люди в „новому щасливому світі“.

Повість „Сорок вісім годин“ — сатира на європейський та американський капіталізм, що опинившись без свободного ринку збуту для своїх промислових виробів на просторі давньої Росії, висилає до Східного Союзу своїх

торговельних заступників, щоб хитро наладнати давні взаємин. Бавовна, шовк, мило мають своїх трьох представників у особах великих капіталістів Англії, Франції та Америки. 48 годин вистачає цим комівояжерам-дипльоматам, щоб оглянути головні осередки совітського будівництва від Москви до Одеси. Автор повісти буцімто супроводить як провідник і перекладач цих чужоземних гостей, пояснюючи їм усе те, чого вони не розуміють у новому світі комуністичної революції, як теж вислухуючи їх погляди. Смолич має тут нагоду немилосердно глузувати з подорожників, що після великих перемін революції приїжджають до нової країни, не знаючи ні її мови, ні звичаїв. Його сатира спрямована більше на ідеологічні розбіжності, що не дають приводу до справжнього сміху. Він використав як основу своєї критики суперечні інтереси різних європейських держав і Злуч. Держав — представляючи їм трохи сентиментально новонароджених ідеалістів нової держави, побудованої на нових підставах. З погляду композиції дуже сміливо, але й дуже незручно, вплетені в цій повісти частини про совітських громадян, історія яких нічим не звязана з подорожжю чужинців. Повість (на великих 400 сторінок) перевантажена дискусіями і всякими „фактичними даними“, не викликає вражіння, щоб автор був досить добре ознайомлений із психологією тих чужинців, що їх змальовує. Зате він виявляє досить добру знайомість природничих і технічних наук — явище досить рідке між нашими повістями.

*

Новою главою у літературній праці Ю. Смолича можна вважати хвилину, коли він від кримінально-детективної повісти перейшов до чисто психологічної. Виявилось, що сатиричний нерв, що тягнув його до памфлетів, уступив перед лірикою. Повість „Наші тайни“ (1936 р.) — доказ, що там, де Смолич заглиблюється в собі, де він користується тим, що пережив, а не вигадав, він дає справді літературні сторінки, а не тільки книжки розраховані на масового

читача. Його сатиричні картини трохи силувані, гумор його не стихійний, а книжковий, — соціальна струна теж занадто стара. Та ось він почав оповідати дещо про себе і свою молодість і враз усе наче жило.

„Наші тайни“ це одна з найцікавіших спроб української повісти за останніх трицять років, спроб, що дивують своїм легким підходом до важкого сюжету. Автор пробував у ній змалювати поодинокі етапи шкільного виховання та загально-громадських впливів на гімназійну молодь, захоплену великою війною з 1914 р. Ця молодь сидить у російській школі старого режиму на українських землях. Її вчителі — всякі, від заголюканих і придуркуватих чиновників і від лібералів, що інколи розкривають своїм вихованцям очі на дивогляди царської влади, аж до закатурених революціонерів, що залишають вражіння шпигів і донощиків.

Гостро яскравими колірами змалював Смолич моральний розклад молоді, що не має пошанівку ні до кого, бо позвляювала свої авторитети. Є тут і перші високі недолітків, що хочуть почванитися своєю зрілістю, побратавшись з алькоголем, із забороненою лектурою, з „невідповідним“ товариством, є і перше вражіння зустрічі з брутальною дійсністю, що запоморочує, параліжує сміливі теорії, є і проблиски нового світогляду, що складається з різних відламків воєнних подій, які влучають у молодечі серця, наче відламки стрілен. Незвичайно живо переказаний руйнівничий вплив війни, яка все підпорядковує наскрізь матеріальним потребам „фронту“, як теж і того непередбаченого нею наслідку, що зветься „революцією“, яка розбиває всі основи дотеперішньої досципліни і встановлених соціальних величин.

Совітський письменник не міг інакше підійти до великих соціальних перемін в Україні, як показавши той процес, що молодь виховану в ненависти до всієї сучасності і минулого, довів невідхильно до большевизму.

Ю. Смолич змалював цей процес з великим тактом, і ми не можемо уявити собі, щоб будьякий інший наш письменник, пишучи повість на таку тему, зумів, зберігаючи свої

переконання, дискретніше приховати їх у творі, щоб не скривдити дієвих осіб „ворожого табору“, що заступають інший світогляд. Читач знайде в „Наших тайнах“ цілі глави, де дієві особи висловлюють свої переконання та настрої без влізливого голосу автора, що не вважає за потрібне додавати від себе „освітлення“ підмальованим тлом або власними рефлексіями. Пробудження української національної свідомости серед „малоросів“, зустріч із українським селом, реагування поодиноких шкільних товаришів на те, що почали тоді називати „правом на самоозначення“, „сепаратизмом“ чи „шовінізмом“ — усі ці моменти Смолич відтворює, як мистець, що вміє хвилинами забувати про свою остаточну мету, доречі теж не переяскравлену тенденційним вістрям.

Після малюнку молодости Смолич завернув до ще ранішої доби — до дитячих споминів у останній книжці, що дійшла до нас, у „Дитинстві“ (1937). Тут його погляд, а з ним увесь стиль розпрозорюється, доходячи до ще більшої зрілості.

„Дитинство“ — Юрія Смолича не тільки його найбільш дозрілий, найбільше зрівноважений твір. Це передовсім один із тих, який найменше може вражати нашого читача, незвичного до совітських повістей, таких далеких йому сюжетами, ідеологією, навіть стилем і мовою. Неодна совітська повість могла б знайти в нас читачів як чисто літературний твір, коли б із неї повикидати саме всі ті додатки, що роблять її хвилинами чимось зовсім нелітературним. Але ж переводити таку операцію не завсіди легко чи доцільно; оборонці совітської літератури та її вороги можуть із однаковим правом кричати, що ми фальшуємо дійсний її вигляд, то замазуючи її прикмети, то підфарбовуючи її хиби.

„Дитинство“ Смолича не потребує такої цензури; це повість з тої доби, коли до свідомости героя не доходять ще ні „соціальні суперечности“, ні „ідеологічна надбудова“, і коли він не може обурювати нас своїми поглядами.

Можна довго сперечатися за те, чи перше довкілля дитячого віку, перше родинне і суспільне середовище рі-

шають про наш „типовий“ світогляд, притаманний даному народові, класі, добі, чи може те, що ми вважаємо за найцінніше у своєму світогляді, повстає здебільшого як реакція на ті всі типові, традиційні впливи. У „Дитинстві“ змальований процес перших проблісків суспільної свідомості в дитини у середовищі, що неодному з нас нагадує його дитячі роки, вражливі на прояви соціальної кривди, нерівності і несправедливості. Неодному з нас доводиться знаходити в описі перших дитячих вражінь навіть у чужих письменників щось дуже близьке і нам — без огляду на різниці умов нашого виховання — з іншого століття, іншої національної культури та інших індивідуальних різниць автора і наших. Неодну таку споріднену прикмету знайдемо ми і у споминах Смолича. Вони нагадують нам таку незрівняну картину дитинства, як А. Доде „Маціцький“, дарма що французький письменник мав більше рожевих і блакитних колірив на своєму дитячому небі. Можливе, що Горький із своїм „Дитинством“ — написаним із незвичайною простотою, заохотив Смолича пригадати собі і свої перші найсильніші вражіння.

У своїх повістях Смолич небагато уваги звертає на мову, хоч його словник багатий. Його останні книжки багатіші стилістично, ніж попередні, з деякими прегарними місцями, а проте вони повні, як і всі інші книжки Смолича, російських слів уживаних українською совітською інтелігенцією в буденних розмовах. Зовсім таксамо як галицький інтелігент не може позбутися таких слів: „евентуально“, „узгляднити“, „мешти“, „рати“, „заряд“; „консеквенція“ — так і наддніпрянський звик до тих слів, що їх чує раз-у-раз від росіян і хоч знає теоретично, як вони по рідному, у практиці йде за течією жаргону.

Не вважаючи себе у праві виправляти мову Смоличеві, ми все ж уважали за необхідне для добра нашого читача і в обороні чистоти літературної мови заступити деякі звичайні російські слова — нашими. Є їх у „Дитинстві“ не більш як 30—40; для тих, що не знають російської мови, вони незрозумлі, або можуть дати привід до двозначности; це такі як: шарманщик, рояль, шут, кон-

фети, сарай, коварство, сундук, чемодан, зонтик, шляпа, забастовка, канат, перемінка, портсигар, коричневий, коленкор судомойка, ранец, варення (конфітури) чи зовсім апокаліптичні звірі як „рекогносцировка“.

Зате читач зможе відчути всю красу поетичної мови там, де Смолич, ідучи за прикладом наших найкращих письменників, якомога простими засобами, вміє передати красу краєвиду чи переживання дитини. В нашій мові досі не було таких насичених вражіннями і таких динамічних картин дитячого віку.

М. Рудницький.

ТРАНСВААЛЬ

Ранок був сонячний і чудовий.

Ранку власне ще не було, але зараз він уже мав бути. Його не було ще тут, у темній і задушній після ночі кімнаті, але там, в іншому світі, поза кімнатою, надворі, він уже був. І сонця було там так багато, що йому бракувало місця. Крізь щілини віконниць воно врізалось в темінь кімнати вузькими і довгими лезами. Воно пронизувало темінь цілим віялом напнутих і тремтливих гарячих сонячних шпагатів. І міріяди кольористих порошинок вирилися, роїлися і тремтіли в сонячному промінні.

Зараз мав бути новий день. І це було невимовно радісно.

День увійшов просто через вікно — враз і прекрасно — тільки мати розсунула віконниці і розчинила ряму. Аромати і звуки ранку — росяне листя, пташиний гомін, вдарили до кімнати вслід за сонцем.

— Юрку! — сказала мати, відвертаючись від вікна. — Вставай!

Вона підійшла і схилилася над Юрою. Юра потягся назустріч їй, увесь затремтівши і завмерши від щастя. — Мамо!

Вона вхопила Юру в обійми, і Юра враз став маленький, мізерний, він перестав бути, він увійшов у неї, він став часткою її. Сміючись щасливо, мати піднесла Юру до відчиненого вікна.

Ранок був літній — сонячний і прозорий. Небо було синє і далеке. Гілля вишень і бузку звисало просто до кімнати. Важкі краплі роси падали зрідка і тихо в траву. Горобці метушилися й цвірінчали на верховітті. Здалека лунав церковний дзвін. Над тихим містом висів невиразний гомін.

Було сонце, був ранок, був новий день. Безмежна і невичерпна радість буяла в грудях.

Перед домиком розстилався невеличкий квітничок. Десяток кольористих кльомб і жовті стежки між ними. Скільки квітів і які різні! Петунія, красоля, кручені паничі, резеда, бальзамін, півони. Вони заливали грядки немов піною — зеленою, жовтою, червоною, синьою і білою — над усе. В жовтому чесучевому піджаку, в чорних окулярах і без шапки висів серед пінного прибою квітів — батько. Він завмер непорушно, заломивши голову високо, — тільки злегка куйовдив собі руду бороду і з насолодою, замріяно і повільно, видихав угору кільцями тютюновий дим. Недокурок був затиснутий між пальцями лівої руки, що куйовдила бороду, у правій батько тримав садову лійку. Він поливав кльомби. Квіти — то була, після математики і музики, третя, безмежна батько-

Чесуша — китайський шовк, з якого шили на Україні і в Росії на літо гарні одяги; у нас називали його „сирий шовк“.

ва пристрасть. Він копав, сіяв, садив і поливав скрізь, де б не оселявся, бодай ненадовго. А довше року-півтора він не жив ніде: метушлива непосидючість гнала тихого вчителя математики з міста до міста. Їхати й їхати — то була четверта батькова пристрасть. Пятою батьковою пристрастю була астрономія. Телескоп стояв на веранді, довгий як чапля і жовтий як самовар.

— Мамо! — запитав Юра. — А чому дерева зелені?

— Чому дерева зелені? — Мати подивилася на Юру якусь мить радісно і щасливо засміялася. — Закрий рота, Юрок. Коли виростеш і будеш великий, тоді знатимеш усе! Почекай.

Очевидно, що чекати треба було ще довго — може, аж до вечора — і Юра готовий уже був образитися та заревти: дорослі ніколи не хотіли відповідати просто і намагалися уникати виразної відповіді. І завжди оце „коли виростеш"! Але тут трапилася нова прекрасна подія.

Хвіртка з вулиці розчинилася і до двору ввійшов хтось. На голові в нього був чорний капелюх з зеленим пером, на плечі сидів великий рожевий птах, за плечима він ніс похилившись червону скриньку на одній тонкій деревляній ніжці. Друга така деревляна ніжка була в самого невідомого дяді замість правої ноги.

— Мамо! — сплеснув Юра руками. — Чому в нього замість ноги ніжка від столика?

— Катеринкар! — сказала мати. — Не треба. Ідіть.

Але катеринкар не звернув уваги. І це було цілком зрозуміло. Хіба ж стане така надзвичайна особа — з зеленим пером на капелюсі, папугою на плечі і червоною катеринкою за спиною — звертати увагу на звичайну собі маму? Зеленого пера, папуги і катеринки не мав навіть батько! Безперечно, катеринкар був більший від батька.

Катеринкар встановив інструмент перед собою і рожева папуга плигнула на покришку. Вона сіла на краю шухлядки з білими копертами. Катеринкар був найбільший у світі чоловік — все людське щастя було в його руках: оце ж воно лежало по копертах у шухляді. Рожева папуга подавала вам ваше щастя в обмін за маленьку білу монетку. Куховарка Олександра вийшла на ганок і підперла рукою щоку. Через паркан вистромилося чотири голови з сусідського подвіря. На вулиці за хвірткою спинилося двох перехожих — селянин у брилі і селянка з порожньою четвертю зпід молока.

— Леді і джентльмени! — проголосив катеринкар. Згляньтесь на моє каліцтво!

Він закрутив корбу — в червоній скриньці засвистіло, зашипіло, загуло, і він сумовито заспівав:

Трансвааль, Трансвааль, країна моя —
Хто любить тебе як я!...

— Ах! — сказала мама — бідні бури!

Вона зідхнула. Куховарка Олександра витерла сльози синім хвартухом. Батько поставив ліжку і поправив окуляри.

Про бурів знали всі. Три роки журнал „Нива” друкував малюнки боїв бурських повстанців проти англійського війська. Саме вчора, прочитавши в газетах про остаточне приборкання бурських повстанців, підписання миру в Преторії та зречення бурів незалежності, батько вийняв четвертий том енциклопедії і прочитав для всіх:

„Бури високого росту, працьовиті, тверді, носять довгу бороду, їхні обличчя — сміливі та енергійні, сильно нагадують портрети Рубенса, Ван Дайка, Остаде. У жінок шкура біла і ніжна. Бур — спокійний, зрівноважений, скриває свої почування і хоча дуже гостинний, недовірливо ставиться до чужинців... Ця недовірливість наслідок поведінки їх гнобителів-англійців...”

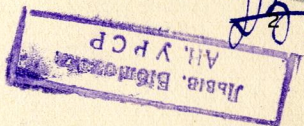
Катеринка схлипнула і кінчила. Мати патетично сплеснула руками і звела очі до неба:

— Господи! Коли ж справедливість запанує на світі? Ну що то за безсердечний народ ці англійці!

— Попи і лабазники! — сказав батько. —

Катеринкар заспівав удруге: „Трансвааль, Трансвааль, країна моя, хто любить тебе, як я!...” Юрин старший братчик і ще старша сестра, побравшись за руки, стояли проти катеринки і зворушено дивилися катеринкареві в рот. Він високий, тверезий, мав досить довгу борідку. Його обличчя, дихало відвагою та енергією. Він був спокійний, розсудливий і по змозі приховував свої почуття. Крім того — оця деревляна ніжка замість

Лабазники — ті, що лазять по хашах (по лабазі) — вуличники.

11.60.865.

ноги. Безумовно це ж був бур, повстанець, герой боїв проти „гнобителів-англійців”.

Трансвааль, Трансвааль, країна моя —
Хто любить тебе як я!...

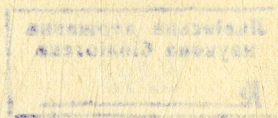
Юра вирішив раз і назавжди:

— Коли виросту і буду великий, неодмінно зроблю так, щоб паршиві англійці не сміли утискати бідних бурів!

*

Життя квітів починається з пролісків. Пролісок квітка ніжна, але смілива й нетерпляча. Ще не зійде сніг, а вже крізь весняну ніздрювату снігольодову шкоринку, прогріваючи собі тісеньку і скромну проталинку, пнеться цупкий паросток — цибулька. Сьогодні це біло-зеленаво-жовтавий хвостик, завтра це біло-зелена гостриця, післязавтра це вже довгий зелений листок з тоненькою стрілкою усередині. Ще за день брунька на кінці стрілочки розквітає твердою білою пащицею. І квітів визорує так густо, що земля знову стає біла і зимна від рясного холодного цвіту.

Можливо, що Юра народився в самій Софіївці. Кращого місця для народження не можна й придумати. Софіївка це діброви, луки, переліски, озера, квітники, скелі з печерами, водограї і водоспади, заморські рослини, чудернацькі альтанки, мармурові статуї, білі і чорні лебеді на ставках. І над усе це — пахощі квітів. Переліски, печери, озера, павіліони і водограї — всю Софіївку — просто на голому місці, на рівнині, наказав крі-

пакам зробити для своєї коханої Софії великий пан — граф Потоцький. І її зробили за якийсь рік. Потім садівники Потоцького садили троянди, лілей, гіякinti і туберози. Жоржину, тютюн і маргаритки сіяла його челядь для себе. Але фіялку, барвінок і сон ніхто ніколи не сіяв і не садив — вони вирости самі. І вони пахли над усе і запаморожливо — землею, прілим торішнім листям і сонячним теплом.

Юра з мамою верталися додому алеєю перського бузка. Мама вела Юру за руку. Юра шкандибав ззаду і все озирався. Ходити — це було не так просто. Починали боліти ноги. Вперше за своє життя Юра робив таку довгу прогулянку на своїх власних. Торік в цю пору в далекі прогулянки мама ще носила його на руках.

Але ходити — це було прекрасно! Небо синє, сонце яскраве, зелень рясна, квіти пахучі. Які хаші чагарнику! Яка висока і густа трава! Озеро рівне і чорний лебідь нечутно лине вздовж берега і вигинає до Юри свою довгу, немов навмисну шию: він жде, щоб Юра кинув йому щось зісти. Юра показує йому дулю. За лебедем на поверхні озера лишається довгий і швидкий слід з дрібнесеньких брижджів. Невеличка хмарка перепливає через них від берега до берега. Чудно!

— Мамо! — питається Юра. — А чому хмарка пливе не по небу, а зовсім по воді?

Мама дивиться на хмарку, відзеркалену в застиглій поверхні води, потім скидає очима вгору

і дивиться на хмарку в натурі. Який неосяжний простір! Вона глибоко, тремтливо і радісно зідхає.

— Життя прекрасне, Юрок! — замріяно відповідає вона. — Закрий рота!

Але враз Юра спиняється вражений.

Та ж це вже було. Було! Все. Отакий день — синє небо, сонце, безвітря. Озеро з чорним лебедем, алея, бузок, акація і каштани. І ці таки пахощі. І ці таки звуки. Хрущі, іволга, бугай і навіть мама так само стурбовано питалася:

— Що з тобою, Юрок?

Юра не відповідає. Він надто схвилюваний. Так! „Тоді” він теж таксамо не відповів. Все точно, як і „тоді”, колись дуже давно. Але ж вдруге цього ніяк не може бути. Після зими вони прийшли з мамою сюди вперше, а торік в цю пору Юра ще не вмів сам ходити як слід і його мама носила на руках.

— Мамо! — схвилювано запитує Юра. — А хіба може бути так, щоб було те, чого не може бути?

— На світі все може бути, Юрочку...

За ворітьми стоїть високий і худий чоловік без шапки і босий. Ноги його брудні і волосся сиве і сплутане. З худих плечей звисає лахміття і крізь нього на животі світиться голе смуглясте тіло. Він мовчить і права рука його злегка тремтить, простягнута до перехожих.

— Мамо! — жахається Юра. — Чого він тремтить і чого він хоче?

Бугай — птах, що живе між трощею, у нас звуть його „гук“.

— Він жебрак, він просить милостині.

Вона виймає з гаманця монетку і подає її прохачеві.

— Дай Боже щастя вашим діточкам! — хрипить старик.

Мама знову бере Юру за руку і йде далі. Юра все озирається. Він не може відірвати очей від страшного дідуса.

— Мамо! А чому він просить милостині?

— Бо він бідний, Юрку.

Бідний — це не зовсім зрозуміло. Але Юра знає, що є й протилежне слово — „багатий”.

— А ми бідні чи багаті?

— І не бідні і не багаті — каже мама — алеж ми ситі, а він голодний.

— А чого він не ситий?

Мати безпомічно знижує плечима, безпорадна під навалом запитань.

— Закрий рота, Юрок! Виростеш, тоді знатимеш усе.

Знову це „виростеш”! Ах, ці дорослі! Раз і назавжди Юра вирішує, як тільки виросте і стане великий, зразу зробити так, щоб бідних не було і всі були ситі.

Після цього він виходить наперед, бере матір за руку і тягне за собою. Швидше додому, бо він голодний і хоче їсти! Диким голосом — так, що всі перехожі сахаються, а мати затуляє вуха і благає його покинути, — Юра горлає свою улюблену пісню:

Сахаються — жахаються.

Трансвааль, Трансвааль, країна моя —
Хто любить тебе як я!...

Слуху в Юрі ніякого. Його спів це просто лемент і вереск. І мати від щирого серця дивується — і в неї ж і в батька прекрасний музикальний слух. В чому справа? Матері це надзвичайно прикро. Це псує хлопчика. І потім оці ще величезні вуха. Зовсім капловухий. І веснявий. І рудий...

*

У смерк радість потихеньку зникала. Тіні надворі робилися довгі, швидкі і скороминущі. Потім зникало й сонце. І це було смутно і тривожно, немов би якесь передчуття. Сонце буде аж завтра. А між сьогодні і завтра ще ж ціла ніч! Це так довго, що навіть невідомо — чи ж воно й прийде, це завтра?

Особливо не хотілось лягати спати. Вечір вже давно прийшов. Мати просить і намовляє. Батько позирає поверх своїх окулярів і вже втретє каже своє коротке, але таке багатозначне — „ну?” Сон зліплює повіки.

— Мамочко! Ще трошки! Ще хвилинку! Я піду зараз, як тато сяде грати.

— Ти не встигнеш і роздягтися, як я вже гра- тиму, остолоп! — каже батько. — Ну?

Доводиться йти.

Роздягнутий Юра лягає на спину і мати укриває його до плечей. Руки Юра випростовує зпід ковдри і закладає під голову. Мати цілує його

Остолоп — телепень, дурень.

в чоло і йде. Юра лишається сам. Він не спить. Він засне, як батько сяде грати. Тоді сон повернеться сам. А так його вже нема. Сон завжди лякається, коли починаєш скидати черевики, штанці і сорочки. Спати б так, не роздягаючись. Все ж одно завтра одягатися знову. Чудні ці дорослі. Завтра...

Завтра!

Від думки про „завтра” щось стискає груди. Не то радість, не то страх, а може просто — холод. Юра натягує ковдру вище. Невже справді буде завтра? А потім воно прийде і стане — сьогодні. А потім воно пройде і буде — вчора. І ніколи, ніколи не повернеться.

— Тату! — гукає Юра. — Чому ти не сідаєш грати?

Або — от всі ці речі. Юра широко розплющує очі і озирається навкруги. В кімнаті півтемно. Світло падає крізь двері з сусідньої кімнати. Вузьким і довгим променем воно лягає на підлогу. Речі видно, але невиразно. Ті, що далі, в кутку, ті просто доводиться відгадувати. От шафа, а он стіл і коло нього стілець. На столі лампа. Та сама, що тепер не горить. І шафа і стіл і лампа старші від Юри. Тобто, був такий час, коли Юри на світі ще не було. Ну — не було зовсім. Це буває з кожним. Спочатку його нема, а потім він є. Так от, коли Юри ще не було, а були тільки папа і мама, ці речі — шафа, стіл і лампа — також вже були. Юри ще не було, а вони вже були. Самі по собі. Ху! Цього ніяк не можна зрозуміти.

Юра з пошаною і острахом позирає на шафу, стіл і лампу. Вікно очевидно теж було раніше

від Юри? Якже це так? Значить, воно є й тоді, коли скажімо вийти з кімнати? Коли ніхто в нього не дивиться? Для чого ж воно тоді? Юра заплющує очі, тихенько повертається до вікна і враз несподівано розплющує їх знов. Ні, вікно на місці і не подібно, щоб воно на цю коротеньку мить кудись зникало.

Все це надзвичайно, таємничо і немов навмисне.

Але от вдаряє акорд. Тато заграє! Як зразу стає спокійно і затишно. І наплювати, що завтра буде, а потім його не буде. Ну й не буде...

Юра лежить, прижмуривши очі — прижмурившись краще думається — і думає про рушницю, яку він вчора побачив у вітрині крамниці. Юра вже раз і назавжди вирішив, коли він виросте і стане великий — купити собі багато рушниць. Які ці дорослі чудні! От, скажімо, тато. Дорослий уже, великий, може собі робити що завгодно, ніхто йому нічого не скаже, а от, досі не купив рушниці і не стріляє. Правда, ліворверт у тата є. Юра сам його бачив. Навіть бачив, як тато з нього стріляв. Це було ще весною. Раптом серед ночі Юра прокинувся від якогось галасу і метушні. Всі бігали, всі метушилися і кричали. Мама кликала тата, куховарка Олександра голосила, сестра плакала. Тато вискочив з сусідньої кімнати в самій білизні, без штанів, підбіг до вікна, розчахнув його настеж, вистромив руку, сам відвернувся в другий бік і раз за разом вистрілював голосно і весело.

Потім за це батько мав багато неприємностей, бо він мало не підстрелив поліцая, що спокійно проходжувавсь на сусідній вулиці. Стріляв батько в злодіїв, що залізли крізь вікно і винесли з дому геть чисто всю одержу. Довгий час після того батько не ходив на службу, бо не було в чім.

Батько грає і Юрі здається, що він пливе на тих звуках, як на тому тижні, коли ходили купатися на ставок. Батько посадив Юру, брата і сестру в такий маленький пароплав, і вони виплили аж на середину ставка. Вода їх так м'яко і рівно колисала... Потім звуки враз пурхають, немов зграйка горобців і з цвірінчанням розсипаються хто куди. Звуки бувають усякі — тільки треба вміти їх слухати. І тонкі, і товсті і швидкі і повільні. Звуки бувають люди, бувають звірі. Є звуки собаки, є звуки коні, є маленькі собачки, є діти, є горобці, є добрі бабусі, і є злі діди. Багато всяких звуків. Дуже цікава штука музика...

— Чому — думає Юра — очі у мене заплющені, в кімнаті темно, а я бачу багато-багато червоних і зелених цяточок? А коли відкрити очі — їх не видно?

Юра тяжко зідхає і перевертається на другий бік.

— Коли виросту і стану дорослий... — починає ще думати Юра і на цьому засипляє.

Сниться йому гора. Та сама, що майже щоночі. І серце Юри завмирає — він знає, що це йому снилося вже не раз, що зараз буде щось важливе, але він не може згадати, що саме. На гору — все вгору та вгору — вюниться дорога. Цією

дорогою Юра повинен іти. Юра іде. Він відчуває якусь чужність всієї події, але він уже забув, що це тільки сон. Дорога завертає. Юра іде. Якесь передчуття стискає холодом йому серце. Дорога завертає знову. Ще раз і ще раз, вище і вище. Тремтливе передчуття вже сповнює Юру цілого. І раптом — Юра схвачується і жахається — дороги далі нема. Юра ледве встигає спинитися на краю страшного урвища. Далі — нічого: величезний, безмірний простір, безодня, безкрай. Здається, видно весь світ. Прекрасно і страшно. Скоріше назад! Юра повертається — щоб мерщій бігти назад. І ноги дубіють від жаху. Так от до чого оте передчуття! Жах лізе вище і вище, він стиснув уже живіт. Дороги назад також нема. Вона зникла. Жах здавив груди, не дає дихнути. Довкола тільки урвище, безодня, безкрай. Видно далеко, далеко. Невимовно прекрасно і безмежний жах! Швидше вгору, бо стежка зникне зараз і тут, де Юра стоїть. Але марне. Пізно. Земля вже зникла й тут. Юра встигає тільки роззявити рота, хапцем вхопити повітря і — падає вниз, стрімголов, у безодню, у безвість, в нікуди...

Це надзвичайно приємно. Серце колотиться радісно й захватно — від швидкого лету, від новини почувань. Юра змахує руками, — а може ж він тепер птиця і коли змахнути руками, то полетить? Але враз він помічає, що вже зовсім під ногами земля. Аж от коли жах! Ноги! Та ж він ламає собі ноги, тільки торкнеться землі! Ноги не витримують плижка з такої височини!

І в ту секунду, коли Юрині ноги з розгону

торкаються твердої землі, Юра з одчаю скрикує і прокидається...

Насамперед він хапається за ноги. Ноги цілі. Тільки трохи тремтять і терпнуть після страшного стрибка. Серце колотиться страшенно. Значить, це знову був тільки сон! Як добре, що це був тільки сон! Ху!... Автім, трохи шкода. Хай би вже снівся далі, раз це тільки сон.

Мати підходить і схиляється над Юрою.

— Юрок! Що тобі!? Ти так страшно скрикнув!

Вона в самій сорочці і з розплетеною косою, вона вже спала, і Юра скрикнувши її збудив.

Мама! Господи! Як це добре, що є мама! Юра ховається мамі головою в живіт і тихо схлипує. Мама голубить йому виски.

Раптом з сусідньої кімнати розтинається страшний крик. Батько репетує страшно, хрипло й надсадно, немов його хтось душить. Мати кидає Юру і біжить до себе.

— Корнелій! — гукає вона. — Корнелій!

Батькові крики Юру не турбують: він до них уже звик. Батько кричить у сні мало не щоночі. Вдень батько ходить в гімназію, поливає і пересаджує квіти в садку, поправляє учнівські зшитки, дивиться у далековид на небо. Вночі за ним жемуться розбійники, він бється у жорстоких боях і вмирає на барикадах.

— Коли буду дорослий — думає Юра — мені теж снитимуться такі цікаві сні, як і батькові. А то що? — гора та й гора щоночі...

Одного разу Юра заявив, що він скрипаль.

Він узяв клепку від розсохлого барильця зпід огірків, обстругав її приблизно в формі скрипки, вбив кілька цвяшків і напнув на них тоненький дріт із пляшок від солодового квасу. Смичок Юра зробив з жасминного прутика. Сама скрипка, скільки б не водити смичком, звуків ніяких не давала, але це вже не так і було потрібно, бо можна було наспівувати, стуливши губи, і це було зовсім немов грає скрипка. Юра одяг старий мамин капелюх з широкими крисами, водив прутиком по клепці і стуливши губи, наспівував Трансвааль.

В сім'ї це викликало ціле заворушення.

Коли батько вернувся з гімназії, мама зустріла його, патетично сплеснувши руками:

— Корнелій! Розумієш! Юра зробив собі скрупку і заявляє, що буде скрипалем!...

Батько не сказав нічого, тільки глянув поверх своїх чорних окулярів на Юру. Юра засомнено заховався в куток. Вуха йому зробилися червоні. Батько пройшов до себе, скинув сюртук, надяг хатній піджак, тоді сів до піаніна, відкрив покришку, взяв кілька акордів і аж тоді покликав Юру.

— Ну! — сказав він. — Візьми цю ноту.

Він постукав пальцем по одній з білих клавиш. Вона завібрувала швидко і лунко. Такі звуки Юра звав для себе „собачатами”. Йому зробилося смішно і він пхикнув.

старого замшілого паркана. Кілька днів Юра тільки боязко вистромляв туди голову і серце йому завмирало солодко і полохливо від довколишньої тиші, від остраху і від незрозумілого передчуття. Сусідський сад був величезний — старі дерева, хащі кущів, зарослі буряну. Може, в тих хащах і зарослях причаїлися дикі звірі, гадюки, і слони? Юра мерщій висмикав голову і заслонявся дошкою. Але на п'ятий день він таки наважився і проліз. В саді було тихо й спокійно. Дерев стояли високі і урочисті, в тіні кущів була відрадна прохолода, трава була висока, густа і запашна. Високо на верховітті кленів і осик цвірінчали пташки... Гостре почуття радості пронизало враз Юру. Був сад, і в саду Юра був один. Сам! Як прекрасно бути самому!

Сюди, до зарослів саду, зникав Юра для здійснення другої частини пляну. Так було щоденно аж до осені.

З приводу якогось свята, а може і без свята — Юрина старша сестра з своїми подругами вирішила влаштувати „театр”. Юра ніколи не бачив і не чув, що таке „театр”. Виявляється це була прекрасна забавка. Сестра Маруся була вже зовсім не Маруся, а якась собі „царівна”. Їй приміряли тюлеву штору зі спальні і сказали, що це „фата” і „шлейф”. Соня Яснополянська, яка жила напроти, була вже зовсім не Соня, а „паж”. Вона одягла братові штанці і сказала, що це „кюльот”. Гім-

Фата — намітка, яку одягає дівчина до шлюбу.

Шлейф — шлеп, хвіст від сукні.

назисти Казя і Влазя, які жили в найбільшій кімнаті і звалися „квартиранти”, раптом обернулися в „короля” і „придворного”. Казя клеїв собі довжелезну, куди більшу, як у тата бороду, а Влазя одягав батьків старий мундур з золотим коміром і на груди ліпив велику з паперу зізду. „Вистава” мала бути нескоро, аж за два дні, а вже вони з ранку до вечора товклись в усіх кімнатах і робили проби. Казя виявляється був батько Марусі. Це була явна нісенітниця, бо Марусиним батьком, як і Юриним, був усім відомо хто — тато. Але Юра зразу зрозумів, що то тільки так, навмисне. Соня, тобто „паж”, ставала перед Марусею, тобто царівною, навколюшки, співала і кричала, що „любить”. Владя вибігав з батьковою шпагою і хотів Соню заколотити. Але Маруся падала до ніг батькові, тобто Казі, а не татові, плакала і казала, що вона „кинеться в море”. Все це було надзвичайно. Це було зовсім як „думання”. Все було „немовбито”... Навмисне. Всі тільки вдавали, і зовсім не те, що було насправді. Так от що таке був „театр”!

Юра прийшов і заявив, що він теж хоче грати в театр.

Це викликало загальний регіт. Реготав навіть старший брат Олег, — а старший був він усього на два роки, — який був тепер уже не брат, а „карлик”, „блазень при королівському троні”. Всі реготали і казали, що Юрі ще рано бути „артистом”.

Юра заліз під канапу і почав був плакати. Але зразу утерся і пошкандибав до себе, в сусідський сад. Там — наодинці з дубами і кленами — він заспокоївся і перевірів свою готовість ще раз.

У день, коли нарешті прийшов час грати в театр, в домі знялася страшенна метушня. Маруся, Соня, Казя, Владя, Олег і інші діти метушилися. Театр мав бути на ганку, що виходив у подвіря. З боків ганок обвішували простиралами. Казя клеїв бороду, Маруся плакала і вимагала, щоб їй дістали „флер д'оранж”. Що це була за штука, Юра не міг ні догадатися, ні вимовити. Але йому було на це наплювати. Він прийшов у велику кімнату, де жили комірники, і де тепер були „закуліси” і привселюдно заявив, що як вони всі собі там хочуть, а він також візьме участь у театрі. Юрина заява мала ефект. З суворого тону, яким її виголошено, всі зрозуміли, що це не жарти, і коли відмовити, то може бути скандал — Юра може заревти підчас вистави, може хапати артистів за ноги, може позривати простирала, взагалі якимось несподіваним способом наробити капостей. Юрі запропонували бути касіером. Юра запитав, що це таке. Йому зясували: сидіти в касі і продавати квитки. Юра похмуро відмовився. Він волів бути артистом. І він заявив, що хочуть чи не хочуть, він зараз виступить у ролі скрипаля.

Коли вистава йшла у самому розпалі — всі мами і тати сиділи довкола в квітнику на винесе-

Couronne de fleurs d'oranger — корона з помаранчевого квіту; цього квіту вічно зеленого уживають як символу „молоді”, коли йдуть до шлюбу.

них стільцях, а король замірявся колоти шпагою пажу, царівна вилася в істерії і блазень при троні короля бігав довкола і калатав у дзвіночок — раптом на ганку, тобто на сцені з'явився Юра. На голові в нього був старий мамин капелюх з перами, під лівою рукою, немов би скрипка з клепки огіркового барилцяти, під правою рукою — скачаний невеличкий килимок, який лежав між маминим і татовим ліжком, червоний з зеленою крайкою. Юра спинився на першому східці і зірвавши з голови мамин капелюх, зробив широкий поклін і реверанс. Більшість мам і татів думали, що це так і треба, і не звернули особливої уваги. Тільки Юрина мама сплеснула руками, а брат Олег, тобто блазень, пробіг, калатаючи у дзвоник, і прошипів: „Іди геть, дурню!” Юра вклонився вдруге і втретє — уклонами ще ширшими і ще глибшими. Потроху на нього почали звертати увагу. Сестра Маруся, тобто царівна, затуливши лице руками, немов плаче, шепотіла йому, що повідриває йому вуха, а Соня Яснополянська, паж, обіцяла негайно дати цукорка-два, три, скільки хоче, тільки щоб пішов собі геть. Юра мужньо витримав все і хоча душа в нього здригнулася, не спокусився на цукорки. Він поклав немов би скрипку осторонь, дбайливо розгорнув килимок і твердо став на нього обома ногами. Потім він іще раз змахнув капелюхом і зробив глибокий реверанс...

— Леді і джентельмени! — заверещав він так, що всякий інший театр мусів би миттю обірватися і припинитися. — Леді і джентельмени! — Згляньтесь на мое каліцтво!

Потім він схопив свою скрипку і змахнув жасминовим смичком.

— До-ре-мі-фа-соль-ля-сі! — заспівав він. —
До-сі-ля-соль-фа-мі-ре-до...

Всі — всі мами і тати — дивилися тепер на Юру, тільки на Юру. Театр — це був він. Юра танцював на одній нозі, диким вереском заглушуючи подвіря і крутився млинком. Потім скинув мамин капелюх і почав перекидатися через голову. Нарешті — на це потратив Юра три літні місяці в сусідському садку — він став дибки і почав ходити на руках. Хай тепер хтось скаже, що він не скрипаль! Що слон наступив йому на вухо!

Тоді знову Юра взявся до скрипки:

Трансвааль, Трансвааль, країна моя —
Хто любить тебе як я!...

Юра старанно і заповзято водив жасминовим смичком по дротяних струнах, горлав і роздумував:

— Коли я виросту і буду великий, тоді не треба буде й наспівувати. Я куплю тоді справжню скрипку і вона гратиме сама...

*

В ті дні довкола казали, що у нас війна.

І справді, з'явилися раптом якісь чудні, немов навмисні, але захопливі слова. Порт-Артур, Ляоян, Манджурія, Мукден, Нагасакі. Повертаючись з гімназії додому, батько передовсім хапався за газету. Читаючи він патлав свою руду бороду, жбурляв свої чорні окуляри, тупотів ногами і кри-

чав, що „вони” остолопи. При тому він вимовляв невідомі прізвиська, не належні нікому зі знайомих: Куропаткін, Стесель, Рождественський. Цих дядів Юра не знав і до батька вони ніколи не приходили. Мама з татом на них за щось дуже гнівалися. Раз-у-раз, тільки глянувши до газети, мама сплескувала руками і починала патетично молитися:

— Господи! — І коли-ж ти, нарешті, прибереш до себе головного мерзотника? Сердешний руський народ! За що гинуть наші бідні солдатики!...

Солдатики були і в Юри — дві коробки. В одній вісім кавалеристів у червоних одностроях, у другій шістнацять піхотинців з рушницями. При них був ще й командир на коні, але ненароком наступивши, Юра обломив в нього підставку, і кінний офіцер нікуди не годився.

Вечорами до мами приходило кілька тіток і вони сідали довкола їдального стола, де тепер з'являлася ціла купа білого шмаття. Тітки з мамою дерли шмаття на стьожечки, потім із стьожечок смикали нитки. Вони шили з того шмаття маленькі торбиночки і накладали в них всякі принесені з собою речі: пачечки з тютюном, теплі шкарпетки, чай і цукор. Брат Олег гасав по кімнатах в бляшаній гусарській касці, яку йому подарували на імянини, і з гусарською шаблею в руках. Він кричав „ура” і рубав все, що попадало йому під руки — крісла, килими, подушки. То

були „япошки”. Япошкою-ж повинен був бути і Юра. Замість рушниці, він дістав лінійку, а на голову коробку зпід батькового кашкета. Брат Олег кричав „ура” і гатив Юру шаблею по коробці. Юра мусів кричати „банзай” і піддаватися в полон. Це звалося „бій під Мукденом”, або-ж „На сопках Манджурії. Одного разу коробка не витримала і розлетілася на шматки. Шаблюка вдарила Юру по голові. Іскри полетіли Юрі з очей і вхопивши лінійку, він щосили врізав брата по пиці... Братові теж посипались іскри. Він репетував — як сміє противний япошка вдарити його, руського героя! Мама засміялася і сказала:

— Отак руські і воюють, отак япошки їх і бють...

Потім, враз прийшли відомости, що й цілий Батуринський полк, який стояв в Умані постоем, теж відправляється на війну. Тіточки, які принесли ці вісти, дуже плакали. Мама заплакала теж. Юра ніяк не міг збагнути — чого? Картинки в журналі „Нива” були прекрасні. Наприклад — „Подвиг протопопа Преображенского”: на чолі купки руських солдатів з довгими чорними бородами і з рушницями на руках піп з бородою ще довшою і хрестом в руках жене перед собою незчисленні полчища відступаючих японців... Або ще — атака славних руських козаків на банду хунхузів: роти викривлені набік — ура, коні зіщулені й неспинні — вперед, шаблі мов соняшний зблиск, голови хунхузів мов бризки по стінах.

Япошка — призирлива назва японців.

Сопка — вигоріла вулканічна гора.

Потім — генерали в ордерах, солдати в папах і з бородами, поля до обрію завалені трупами і високо понад ними — в туманному мариві тихої ночі — м'який привид прекрасної, лагідної, доброї жінки. І невеличка зелена гілочка у цієї жінки в руках — гілочка миру. Мабуть, відгоняти мухи від мертвяків — вирішив про цю гілочку Юра.

Батько Соні Яснополянської, яка жила напроти, був у тому полку капітаном і теж відїздив на фронт. Соня відразу-ж загорділа і ні з ким із „штатських” не хотіла гратися. Коли ввечір капітан Яснополянський проходив по вулиці вертаючись додому з полку, Юра вибігав за хвіртку, ставав посеред тротуару і застигав з роззявленим ротом і вилупленими очима, поки капітан не минав і не зникав за дверима своєї хати.

— Молодий чоловіче! — сказав одного разу капітан, — ви можете проглинати мене, а я мушу їхати на війну воювати.

За кілька день полк вирушив на стацію.

Було страшно весело. Попереду їхав бородатий офіцер на сірому коні. За ним — теж на конях — ще кілька офіцерів, і поміж ними на довгому держалні — великий кольористий прапор. Далі — серце Юрине заколотилося — з хрестом у руці, теж верхи, в довгій чорній спідниці і з широкою чорною бородою — їхав сам протопоп Преображенський! Юра мало не кинувся вслід за ним, мама ледве стримала його за руку. Але тут почалося вже таке, що Юра зразу забув за

протопопа. Далі за протопопом ішов найперший, найголовніший, найстарший офіцер. Це було зразу видно. Замість шаблі в руках у найстаршого офіцера була невеличка паличка, якою він безперестанку командував і його беззаперечно слухали всі. А найголовніше — якже йшов цей офіцер! Він ішов не так, як усі. Він ішов — задом наперед. Так, так — задом наперед!

Потім вже йшла орхестра і грала. Барабанів було аж вісім і вони тріскотіли страшно. Великих барабанів було два, і вони бухали немов гармати.

Юра виліз на придорожний стовпчик і замахав руками з усіх сил. Мама стояла ззаду зовсім тихо і не заважала Юрі. Юра махав увесь час, поки проходили мимо одна за одною роти солдатів з рушницями на плечі, шинелями через плече і наплечниками. З передостанньою ротою пройшов і Соні Яснополянської батько. Йому Юра замахав особливо ретельно і гаряче. Все це було надзвичайно весело...

Нарешті, хтось торкнув Юру за плече. То була мама.

— Досить, Юрок — лагідно сказала мама. — Не махай уже, ти повикручуєш собі руки...

— Мамо! Чого-ж ти плачеш? — здивувався Юра.

Мама, справді, плакала. Ах, ці вже жінки! Їм би тільки плакати... Жінок уже Юра починав зневажати. Але мама — маму, звичайно-ж, ні. І тому були особливо прикрі ці безпричинні й незрозумілі мамині сльози. Юра з пересердя навіть тупнув ногою.

— Ходімо додому, Юрок — сказала мама, витираючи сльози — вже нерано і час спати.

Знову спати! Щодня спати! Юра вже буз готовий очайдушним ревом заявити своє обурення і свій протест, але зразу він передумав. Що-ж — сьогодні Юра піде спати залюбки. Та-ж сьогодні безсумнівно має приснитися справжня війна.

Юра іде перед мамою задом наперед, горлає „Трансваль, Трансваль, країна моя“, диригує обома руками з усіх сил і вимагає, щоб мама була оркестрою.

Нарешті, він зашпурхується за камінчик, гепе на спину і вулиця вся оглушена його ображеним і обуреним ревом.

*

Додому Юра вдирається як буря. Він біжить до тата розповісти про капельмейстера, про капітана Яснополянського, про солдатів і про те, що він бачив справжнього протопопа Преображенського. Він вбігає до тата в кімнату і біжить до стола, за яким тато сидить, схилившись. Він плигає з розгону татові на коліна, і хапаючи за руки відводить їх від татового лиця.

— Тату! — гукає Юра — якби ти тільки бачив...

На цьому він раптом замовкає. Господи! Ще це таке? Це неможливо! Тато без окулярів, його очі червоні, його обличчя мокре від сліз. Може, не від сліз? Може, це він щойно умився і ще не втерся рушником? Ні, від сліз. От вони течуть

ще з куточків очей, зпід навислих крислатих брів. Тато плаче!

Це неможливо. Тато ніколи не плаче. Мужчини, взагалі, не плачуть. А тато найперший і найкращий мужчина...

— Тату! — стогне приголомшений, знищений Юра. — Ти плачеш?!!

Тато всміхається, але якось так гірко, криво, жалісно, краще б уже він не всміхався зовсім — і добуває хустку з кишені. Гучно — так, що деренчить на лямпі скло від абажура — тато висякує ніс.

— Чого? — шепоче Юра татові на вухо. — Скажи тільки мені, я нікому не скажу...

— Ах, Юрку! — Біжи десь побавитися. Колись, як виростеш, тоді й ти знатимеш, що ця війна крім самого царя нікому непотрібна. Це — кінець світу...

Засипляв того вечора Юра і радо і стривожено. Війна ніяк не починала снитися. В очі лізла якась нісенітниця. То тато у спідниці і з бородою, неначе священник. То мама в мундурі капітана Яснополянського. То великі покручені труби йшли самі по дорозі і всі враз махали до Юри паличками. Потім мало не приснилася ота вічна гора.

Гора хилиталася і осипалася.

Юра розсердився і прокинувся ще дужче.

Але гора не припиняла лізти йому під ноги і хилитатися. Це було просто смішно. Юра розплющив очі і хотів сісти на ліжку. Але саме в цю мить щось немов ударило в Юрине ліжко зісподу і хилитнуло куди дужче...

З сусідньої кімнати в цю мить чути вигуки і метушню. Юра прокидається зовсім і сідає на ліжку розплющений. Що за чорт — сон сниться далі, не у сні: вікно раптом хилитається туди і сюди, дах повітки за вікном тремтить немов би він і не дах, а дерево на вітру, склянки на столу коло Юриноного ліжка стукають одна до одної і жалісно дзвенять...

— Землетрус! — чути зі сусідньої кімнати веселий батьків голос. — Землетрус! Де мої капці? Ну!

Але Юрі відразу стає холодно і страшно. Слово „землетрус” він чує уперше, одначе він відразу чудово розуміє його — це значить, що труситься земля. Чому? А що-ж буде з людьми, собаками, будинками? Все-ж це попадає! А куди-ж падати?... Значить, все пропаде і нічого більше не буде? Стає так страшно, що Юра схоплюється і починає що духу репетувати. Значить, сон про гору був таки не сном, а правдою — тільки він снівся наперед, а тепер все це має відбутися насправді. Юра репетує і тікає з ліжка геть. На порозі його перехоплює мама...

Півгодини пізніше мама вкладає Юру вдруге. Землетрус вже давно скінчився. Нічого страшного — все пройшло. Але Юра не відпускає маму. Він тримає її за руку і вимагає, щоб вона була так цілу ніч, ну, принаймні, поки він засне. Мама голубить його і заспокоює. Куховарка Олександра стоїть на порозі, схрестивши руки на грудях і підперши щоку кулаком. Вона причитує і розповідає, що землетрус це не інакше, як кара божя, що

це „провіщення”, що незабаром прийде, мабуть, антихрист — оце-ж він десь уперше ногою на землю ступив, а вона — матінка, угинається і отак кечки сполохано тремтить: знак усім людям подає, щоб молилися і спасали душі перед кінцем світу...

— Ай! — схоплюється Юра знову. — Не хочу! — Він горлає щодуху і падає ногами. — Не хочу! Антихриста не хочу! Землетрусу не хочу! Війни не хочу! Кінця світу не хочу! Не хочу, щоб нічого більше не було! Не хочу, щоб тато плакав!..

„МИР ВСІМ”

Того ранку, як і що суботи, прийшов Дворянин.

— Салют вашій милости!

Він зірвав кашкет з червоною дворянською околичкою і розмахнувся на порозі широким реверансом еспанського гідальго:

— Сьогодні світ прекрасний, як і вчора!... Ме вотр санте, мадам? Муж, дітшки? Пожалуйте стаканчик!...

Його голос гримів на цілий дім, і діти кинулися мерщій до кухні. Прихід Дворянина це був неодмінний і веселий що суботній „спекталь”.

— Чадам і домочадцам! — вітав Дворянин.
— Мадам, во занфан се сон ле загреабль анж, мафуа! — З галантним поклоном він прийняв з рук Юриної мами дві чарки з горілкою. — Салфет душі моєї! — Потім штовхнув двері до сіней і не

Околичка — стяжка, довкола капелюха.

Mais votre santé madame! Але як ваше здоровля пані. Як чоловік, діточки? Будь ласка чарочку.

Спекталь — вистава.

Чадам і домочадцам! — (рос.) дітям і всім до машині.

Madame, vos enfants sont les agréables anges, ma foi!

— Пані, ваші діти це приємні янголятка, бігме!

С а л ф е т — замість Ал хет (жид.) за гріхи...

озираючись, простяг туди, через поріг в сіни, одну чарку. — Йоська, лехайм!

Дві сині, тремтливі руки жадібно вхопили чарку і зразу зникли за дверима. То був Йоська, нерозлучний побратим Дворянина. Але ніякі переконування не могли вплинути на Дворянина змінити його дворянський звичай: Йоську він завжди залишав надворі або в сінях. — Парбле! — сіпав він плечима на докори — се тенпосібль. Його батько, сон пер, був шзець, а його мати, са мер, була в мене куховаркою!

Чи справді був Дворянин дворянином, про те не знав ніхто. Він з'явився в місті Стародубі років з три тому — задовго до того, як Юрині батьки переїхали сюди, в глухе Полісся. Щодня він міг розповісти про своє минуле нову історію, ніяк не подібну до вчорашньої і завтрашньої. В цих історіях було все — і нещасне кохання, і зрада друзів, і несправедливість закону, і трагічне падіння матері і таке інше. І найперше — шампанське і карти. Жебрати він приходив раз на тиждень, в точно встановлений день. Для цього він розподілив все місто на сім секторів і суворо додержував черги. Горілки йому давали вдосталь, але били теж залюбки — нізащо, просто так, бо треба-ж когось бити для практики. Били поліцаї, прикажчики, інші босяки та громади задирикуватих дітваків. Дворянин не опирався, тільки ревів уголос і падаючи ниць, ховав під живіт свій дворянський кашкет. Його він беріг, як зіницю

C'est impossible — неможлива річ.

Л е х а й м! — (жид.) на здоровля (дослівно: на життя).

ока. — Для чого? — питали його. — Для ганьби! — відповідав він. — Пур гонт, пур дезоноре ма nobлес тражік...

Юра вже наготовився реготати з Дворянинових приказок та пози, коли раптом стара куховарка Текля перестала поратися коло печі й кинула до вікна.

— Ой, матінко! Глядіть!

Вікна виходили через паркан на сусідське подвір'я на довгий та брудний барак. То була „Полесская канатная фабрика А. С. Перхушкова в городе Стародубе". Півста кремезних і бородатих старовірів мiali там коноплі й крутили мотузки з ранку і до ночі. Електричного освітлення в місті не було, а вживати газу серед сухої пряжі та клоччя було заборонено через пожежну небезпеку. Платню робітникам купець Перхушков вичисляв з „літнього сонця" — і два зимові дні йшли за літній один. На роботу він приймав тільки старовірів, яким був сам. Це були один-в-один бородаї в лаптях і яскравих сорочках. В неділю вони виходили на вулицю з гармошками, горлали пісні, ловили необережних дівчат і тягли їх до себе в барак. Гвалт тоді зависав над цілим містом.

Але-ж була тільки субота, і всі здивовано глянули за паркан у фабричний двір.

Якась надзвичайна, несподівана подія відбувалася там. Бородаті мотузярі, без шапок і кожушків, в самих сорочках, вискакували з фабрики

Полесская канатная... — Поліська фабрика мотузів...

і прожогом бігли до воріт. За ними вискакували поліцаї в чорних довгополих шинелях і з бляхами на баранячих шапках. Але ворота були замкнені і мотузярі кидалися вздовж високого з цвяхами по верху паркану. В кутку поліцаї наздоганяли їх і вихопивши шаблі з піхов, плазом гнали ними по спині, по плечах і по голові. Поліцаїв було не менше, як двацять.

— Конституція! — в якомусь дикому захваті завив Дворянин. — Ура! — він вихопив коцюбу із кочерг і вискочив в сіни та на двір. Просто з ганку він перестрибнув через паркан і понісся, розмахуючи залізякою. — Сальве! За мною!

Серед двору зійшлося двоє: бородай-мотузяр і дебелий поліцай. Вони схопилися на кулаки. Дворянин налетів на них немов буря. Не спиняючись, він розмахнувся і загилив поліцаєві коцюбою в тімя. Той крутнувся і гепнув ниць. Бородай-мотузяр змахнув піт з чола і непорозуміло видивився на несподіваного спільника. Але Дворянин спинився тільки на мить. Він розмахнувся і вдруге хряпнув коцюбою. Бородай-мотузяр, змахнувши руками, звалився горілиць...

В цю хвилину двері розчинилися і вбіг батько. Він був блідий і руда його борода стирчала на всі боки, як зламаний віник. Він задихався:

— Школи нема... зараз буде погром... Де мій револьвер-бульдог? Інтелігенція і робітники виступають проти чорної сотні!

Він кинувся до кімнати. Він розкидав всі речі, шпурляв валізи, висував шухляди. Нарешті,

на дні скрині він схопив щось металеве і лискуче й кинувся до дверей.

— Корнелій! — кинулася за ним мама.

Але двері вже хряпнули і чорна батькова шинеля війнула полами за хвірткою.

— Діти! — мама патетично сплеснула руками і похапавши дітей, зігнула кожного навколяшки. — Ми будемо молитися! — клякнула вона.

Брат за мамою проказував слова молитви, а Юра на правах найменшого тільки хрестився і бив поклони. Сівши зручніше на підлогу позаду всіх, Юра завмираючи солодко серцем, почав мріяти про револьвер-бульдог і про чорну сотню. Що таке револьвер — Юра знав. То була така штука, з якої стріляють. І Юра вже давно вирішив, як тільки зробиться дорослим, купить собі револьвер і буде стріляти. Але до чого-ж була тут собака — бульдог? Вона-ж просто гавкає, а зовсім не стріляє! Та й не брав же батько з чемодана ніякої собаки... Щодо чорної сотні, то тут Юрі було все ясно. Сотнями бувають тільки яблука, огірки і козаки. Зрозуміло, що тут мова йшла про козаків з чорними вусами, в чорних папах і на чорних конях. Юра почав тихенько підгоцувати на колінках і прицмокувати язиком. Вязки від маминого фартуха він уже тримав у руках, як вуздечку.

Але тут, і не домолившись, мама зірвалася з колін:

— Він-же забув кулі! Вони-ж лежать окремо на шафі для книжок!

В цю хвилину прибігла з гімназії старша сестра. Вона аж захлиналася від хвилювання і новин. Гімназисти прийшли до жіночої гімназії і запропонували припинити лекції, на вулицях поліцаї ловлять і бють страйкарів, а натовп на чолі з анархістами і гімназисткою сьомої класи Розою Камінер, зодягнутою в червону блюзку і з червоною парасолькою в руках, розбив тюрму і випустив на волю арештантів!

Це було надзвичайно і Юра негайно-ж взявся мріяти про анархістів і червону парасольку. Анархісти — аж затинаючися з гордошів, розповідала сестра — були в чорних плащах і чорних капелюхах. Чорні капелюхи і червона парасолька! Це було надзвичайно!...

Зимовий день був короткий і щодня в четвертій вже западав смерк. Але — дивно — сьогодні і смерк був якийсь незвичайний, не такий, як завжди. Він був не синій з білим снігом, а якийсь рудий з раповими спалахами, і сніг довкола лежав зовсім рожевий.

— З чотирьох кінців горимо! — сказала стара Текля, повернувшись з двору. — З чотирьох вітрів: низовий роздмухує, північний протягує, горовий розкидує, а четвертий згаснути не дає. До ранку тільки згарище і зостанеться...

Здалека, з центру міста, линули чудні й моторошні звуки: гавкали пси і кричали люди. І Юрі здавалося, що там багато-багато людей зійшлися всі до купи, побралися за руки і підвівши обличчя до місяця, вили і ревли щосили, притримуючи на

припонах оскаженілих собак. Часто і поспішно бив на сполох церковний дзвін.

То почався погром.

*

Першим прийшов квартальний з довжелезними вусами, який стояв на розі і на Різдво та Великдень приходив з привітанням, за що одержував чарку горілки, пиріг і полтиник грішми. Жартуючи, батько казав, що поліція коштує один жарбованець чотирнацять копійок на рік.

Квартальний гучно подзвонив і коли двері розчинилися, закричав, стоячи на порозі:

— Пропоную виставити у вікнах святі ікони Спасителя, Божої Матері і Миколи-чудотворця теж. Воно ясна річ погром сюди не дійде, але щоб оминуту непередбачених випадків ікони обов'язково повинні виставляти всі, всі православні!

Юра був дуже здивований, що він зразу пішов, не доставши ні чарки, ні пиріжка, ні полтиника. Мама з куховаркою Теклею заметушилися по кімнатах, зриваючи ікони з кутків. Це було страшно весело, і Юра з братом охоче кинулися допомагати. Вони хапали зняті з цвяхів ікони і з радісним іржанням тягнули їх до вікон. Там сестра розставляла їх, а Текля запалювала страсні свічечки. Юра вибив скло в рямі Богоматері, а дерев'яного Миколу-чудотворця в запалі бійки вони з братом розкололи надвоє.

Квартальний — поліційний урядовець дільниці (кварталу).

Крізь вікно було видно, як квартальний обійшов інші будинки в гімназичному дворі і зник за рогом гімназії, в напрямі дому директора. Щойно в рожевому смерку розтанула його опецькувата постать — в сінях знову задеренчав дзвоник. Але на цей раз він дзвонив ледвечутно — коротко і несміливо. Сестра кинулася відчиняти. За порогом, посіпаючи довжелезну рожеву бороду, стояв дід і тримав за ручку маленьку дівчину.

— Дід-мороз! — спинилися Юра з братом ошелешені.

Але то був не веселий різдвяний дід-мороз: рясні сльози стікали в дідуся з очей і губилися в хащах його рожевої бороди.

— Кіндерн... — сказав дідусь, тремтячи й озираючися, — будьте такі добрі, покличте вашу мамашу...

Але мама якраз вийшла сама, відчувши в передпокою метушню. Дідусь просто через поріг повалився перед нею на коліна.

— Мутер! — заплакав він, — врятуй життя цій неповинній дівчинці! Я прошу тебе, сховай її, а я піду...

Дівчинка всміхнулася і ніяково сховалася за заляклого в земному поклоні дідуся. Мама скрикнула, нахилилась і схопила діда за плечі. Але їй несила була його підняти і вона сама впала навколюшки перед ним, заливаючись сльозами:

— Встаньте... встаньте... прошу вас... що ви... благаю... не плачте.. хто ви такий...

Юра, Олег і Маруся заревли вголос. Дівчинка непорозуміло поглянула на них, заплакала і собі.

Дід звів лице догори, і тепер, коли його освітлювала лампа, було видно, що його борода зовсім і не рожева, а просто біла, зовсім біла. То тільки заграва пожеж пофарбувала її в рожеве.

Діда з дівчинкою мама відвела до задньої кімнати, вікна якої виходили до саду. Матір Фірочки та Фірочкиного батька щойно зарізали погромщики.

— Загасіть світло! — раптом закричала Текля від вікна. — Дивіться! Вони біжать сюди!

Над гущавиною великого гімназичного саду стояло сіро-брунатне небо з ніжними рожевими розводами. Розводи драглили, мов піна від вітру, і жовтогарячі спалахи полохали їх. Інколи то тут, то там ізза дерев вибухав огнистий сніп іскор і розсипався у ту саму мить, немов фаєрверк „шот-ляндський буряк”. Тоді й сніг на землі робився на мить не рожевий, а ясножовтий, майже білий. Між деревами, від стовбура до стовбура перебігаючи, манячили якісь темні, але зовсім виразні й чіткі людські силуети. Потроху вони посувалися ближче й ближче до дому...

— Пресвята Богородице, хорони нас! — стара Текля хрестилася дрібно і сквапно, а мама стояла біля неї бліда й безсловна. Дідусь тулив до грудей Фірочку і безкровними устами шепотів свої молитви.

Але то були не погромщики. То інші жиди бігли з міста ховатися сюди, до подвіря гімназії. За хвилину несміливі, але тривожні і благальні, дзвінки вже неслися з передпокою. Їм відчиняла сама мама і люди падали їй до ніг, простягали не-

мовлят, рвали на собі волосся. Мама тремтіла, мов у лихоманці, і плакала ревно.

За півгодини в задній кімнаті не було де й стати — три десятки старих і малих тулилися один до одного й тислися в невеличкій дитячій спальні.

Дзвоник задеренчав ще, але на цей раз з усієї сили — довго і голосно.

— Тату!... Корнелій! — з радісними руками всі кинулися до дверей.

Але просто з порога батько гнівно закричав і затупотів ногами:

— Це що таке? Чому ікони на вікнах? Ганьба!

— Корнелій Іванович! — сміючись і плачучи, мама кинулася батькові на шию. — Корнелій Іванович... зразу так... квартальний налякав... але тепер... інакше не можна... розумієш... там у нас... в дитячій кімнаті... вони прибігли... я не могла...

Батько відразу затих і навіть пальця притулив до уст. Руда борода настовбурчилася, очі зпід криластих брів дивилися поверх чорних окулярів в тоненькій золотій оправі — короткозорі і розгублені. Він звівся навшпиньки, і високо задираючи ноги, тихо-тихо поцібав до дверей. Натиснувши стиха ручку, він крізь вузьеньку щілинку заглянув до середини. Там у дитячій не світилося, але відблиски заграв кидали крізь вікно широку смугу червонуватого світла і вона падала на підлогу великим і довгим чотирикутником, розсіченим на шість яскравих червоних квадратів. І в цьому червонуватому півсмерку ворушилися і вовтузилися темні тіні і бліді лица перехованців.

— Остолопи! — прошепотів батько так, що завібрували шибки. — Чому віконниць не позакривали? Знадвору їх можна побачити! Де мої кулі? — заgrimів він до мами. — Ти завжди заховаєш їх кудись на шафу чи під фортепіан.

Він сердито grimнув дверима і зник у себе в кабінеті. Там він вхопив папір і олівець і сів рішати задачі. Це означало, що батько був дуже зденервований. Єдина розвага, яка могла сяк-так врівноважити батькові зіпсутий і нервовий настрій, було рішати альгебричні задачі. Батько складав альгебричний підручник. Коли він сідав до задач, всі повинні були ходити навшпиньках.

Віконниці були закриті скрізь. Жиди тихо схлипували і ковтали зідхання в дитячій. Навіть немовлята — а їх було там кілька — лежали тихі і не репетували.

Звуки знадвору тепер вже майже не доходили до дому. Вони були тепер неначе далеке торохкотіння возів на приміському шляху. Тільки церковний дзвін усе бив і бив неспинно — дошкульний і страшний.

*

Розв'язавши з десяток задач, батько вийшов знову. Він сяк-так заспокоївся і міг поділитися своїми вражіннями. Чорносотенці підпалили центр міста, де були жидівські ділянки, з кількох кінців. Тепер вони громили крамниці і били жидів де попало. Батько сам бачив, як на розі забили одного. Що він міг зробити, коли кулі від буль-

дога залишилися на шафі?! Батько лютував і тупотів ногами. — Щоб мені більше цього не було! Кулі повинні лежати коло револьвера! Особливо в такий час! — Поліція допомагає погромникам!

В цей час дзвоник в передпокою задеренчав знову. Батько закусив язик на півслові... Всі змовкли... Дзвоник задеренчав удруге... Господи! Хто б це міг? Жиди дзвонили не так... Дзвоник задеренчав втретє — настирливо, коротко і рішуче — тричі.

— Корнеліє Івановичу! — кинулася мама до батька, але він вже переміг хвилювання і тихо посувався до дверей.

— Хто там? — він загримів раптом і гримів далі, щоб чути було крізь двері надвір. — Ну? Лено, принеси мені мій револьвер, я зараз буду стріляти крізь двері навманя!

— Корнеліє Івановичу! — почулося знадвору, і ми всі зрозуміли, що той знадвору кричить шепотом в замкову скалубину. — Не стріляйте, будь ласка, і якщо можна, то відкрийте!...

— Куховаренко... — батько аж відступив.

— Боже, Куховаренко! — мама сплеснула руками.

— Куховаренко, Куховаренко! — запищали і всі діти.

Куховаренко був відомий усім. Це був гімназист восьмої класи — стрункий, високий юнак, з пишною чуприною каштанового волосся і великими сумними очима. Він був прекрасний скрипаль і двічі на тиждень приходив до батька, за-

пеклого піаніста, музикувати. Вони з батьком були гарячі приятелі. Батько акомпаніював, Куховаренко грав першу скрипку, на другу він приводив свого друга, Лібермана, рожевого, флегматичного товстуна. Обидва вони — Куховаренко і Ліберман — з альгебри і тригонометрії не вилазили у батька із двійок і завжди після рапсодій Ліста, ноктюрнів Бетговена чи музикальних моментів Гріга батько тупотів ногами, кидав книжками і гримів на цілий дім, що вони лінюхи, вітрогони і слони, і що він більше не гратиме з ними, аж поки вони не унормують своїх взаємин з математикою. Тижнів три тому Куховаренко раптом зник. Мусів зникнути, бо його виключили з гімназії і він мав попасти у тюрму. Діло було так. Поліції донесли, що поміж гімназистами є революціонери і анархісти, які завжди носять при собі зброю і навіть бомби. Поліція одного прекрасного ранку нагрянула до гімназії з трусом. Але гімназисти забарикадувалися і поліцаїв до помешкання не пустили. Куховаренко стояв на варті на площадці другого поверху на задніх сходах. Він підпустив поліцая до себе зовсім близько і підняв руки, немов піддається. Колиж поліцай майже зрівнявся з ним, Куховаренко з усієї сили вдарив його ногою в груди. Поліцай перекинувся через бильця сходів і впавши з другого поверху, поламав собі руки. На жаль, Куховаренка він знав.

Батько схвильовано підбіг до дверей, клацнув ключем і скинув засув. Який-же він був той гімназист Куховаренко! На порозі стояв високий юнак. Він був страшно худий, на голові в нього

було чорне широкополе сомбреро, а плечі і торси були закутані в широку чорну пелерину з двома мідними собачими головами й ланцюжком між ними — на грудях. В таких плащах і з гітарою під полою ходили суботніми вечорами по вулицях телеграфісти, канцеляристи та інші чиновники чотирнадцятої кляси. На ногах у Куховаренка були високі і грубі солдатські чоботи.

— Куховаренко! — скрикнув батько. — Ви з глузду зіхали!

Але Куховаренко зробив кілька кроків у передпокій і тоді зза його спини з'явилося ще чотири точнісінько такі самі постаті в чорних капелюхах і плащах. Всі вони мерщій вскочили до передпокою і хряпнули за собою дверима. Останній замкнув двері на замок і заклав на засув.

— Що це значить? — прошепотіла мати.

— Бога ради! Корнелій Іванович! Не хвилюйтеся! — Куховаренко говорив швидко і пошепки. — Я зараз зясу. Це мої товариші. Якщо нас спіймають... Ми анархісти...

— Ідіоти ви, а не анархісти! — затупотів батько. — Та в такому одязі вас за версту впізнають!

— Навпаки... — змішався Куховаренко — ми так одяглися, щоб нас не пізнали...

— Це ви засіли в лазні й відстрілювалися? — схопила мама його за плечі.

— Ми. Нас щойно звідти вибили. Ми вистріляли всі кулі. Тепер чорна сотня нас піймає і за-

Сомбреро — еспанський широкополий капелюх.
Чотирнадцята кляса — ранга.

бе. Ми підемо в пущу — всі анархісти йдуть до Соловійова. До вас ми забігли віддихатися і... попрощатися. За десять хвилин ми підемо...

— Самовар! — заgrimів батько. — Ну? Негайно самовар! Вони ж замерзли зовсім.

Юра стояв, роззявивши рота і занімівши. Справжні анархісти в чорних капелюхах і плащах, про яких розповідала сестра, були перед ним і навіть питимуть чай! Коля Куховаренко, який двічі на тиждень здоровкався з Юрою і ляскаючи по спині, питав: Скільки тобі років? п'ять? Вступай, брат, до нас у гімназію, будемо вчитися разом! — цей Коля був анархіст у чорному капелюсі. З правої кишені штанів у нього стирчала жовта деревляна колодка від револьвера. Дух Юрі тамувало і він був майже непритомний... Анархісти поскидали плащі та капелюхи, і виявилось, що другий з них був Лёня Ліберман, третій — вигнаний семінарист Воздвиженський, четвертий — відомий в цілому місті продавець газет і журналів, художничий з гарячими сухотничими очима і довгим до плечей волоссям „Пашка-юродивий”, незаконний син якогось стародубського купця. А п'ятий... п'ятий, коли скинув капелюх і плащ, хоча і в високих чоботях, мав червону жіночу блюзку і довге волосся, закручене на маківці товстим чорним жгутом. В руці він тримав довжелезний нікелевий пістолет „Сміт і Віссон”. Це була Роза Камінер, дочка годинникаря Камінера. Проходячи повз Юру, вона посміхнулася і раптом стукнула його рукою у підборіддя. Юра здригнув, рот Юрин за-

Жгут, джгут — плетінка, бич сплетений зі шнурків.

крився, зуби клацнули і язик був прикушений. З диким ревом Юра втік мерщій на кухню.

В кухні ставили вже десятий самовар. Перехованців відпоювали чаєм, окріп був також потрібний обмивати й обтирати численних немовлят у дитячій. Мама бігала і суетилася. Їй допомагали якісь жінки. Текля вийшла у двір — визирнути з воріт, що там діється на вулиці. Юра прослизнув у передпокій і пильно обревідував всі кутки. Червоної парасольки ніде не було. Невже ж Роза Камінер не принесла її з собою?

В кабінеті в цей час відбувалося таке:

Роза Камінер лежала на канапі, розстібнувши на шиї свою червону блюзку, і жадібно курила грубезну батькову цигарку. Голову вона поклала на коліна Пашці-юродивому, що примостився в кутку. Лівою рукою Пашка недбало ворушив чорні коси Рози Камінер. Семінарист Воздвиженський сидів поруч на стільці, заклавши ногу на ногу й широко розкинувшись. Очі його були прижмурені сонливо і призириливо, на правому чоботі танув необтрушений сніг і крапав на підлогу, утворивши на ній уже ціле озерце. Юра кинув в нього зламаний сірник, став накарачки і подув — сірник поплив, мов човен. Але Воздвиженський саме в цей час перемінив ногу і боляче вдарив Юру по голові. Геть! — гукнув, очевидно думаючи, що то собака. Юра вирішив, коли виросте, неодмінно купити револьвер і застрелити семінариса Воздвиженського. Ліberman сидів тихий, і чистенький, як завжди. Куховаренко стояв на ввесь зріст — худий і довгий — засунувши руки глибоко у ки-

шені, закусивши губу. Двері до сусідньої дитячої були відчинені і звідтіля визирало з десятків голів. Батькові крики переполошили перехованців.

— Хлопчаки! — репетував батько, хапаючи задачник Верещагіна. — Це вам не іграшки! — жбурнув він задачник у другий кінець столу. — Коли вам наплювать на себе, — він вхопив задачник Шапошнікова, — то ви не маєте права забувати про ваших батьків! — Шапошніков полетів за Верещагіним. — Ну?

— А я що сирота? — зухвало і презирливо кинув Воздвиженський.

Роза Камінер сіла на канапі: „Переконання вище від усього!...”

— Розо!!! — розітнувся зразу у дитячій зойк.

Двері дитячої розчахнулися і розштовхуючи всіх, що стовпилися на порозі, з темряви кімнати вибігла стара жінка і кинулася до дівчини. — Розо! Дівчинко! Ти жива!

Роза ніяково звелася і почервоніла. Стара жінка впала їй на груди і заголосила. Інші жінки й чоловіки висипали з дитячої і обступивши Розу з матір'ю, збуджено і радісно загомоніли. Юра обняв Розині коліна, ткнувся між ними головою і заревів уголос...

До кабінету влетіла Текля.

— Ідуть! — захлинулася вона. — Вони!

На якусь мить стало тихо і страшно. Але потім всі закричали, всі заметушилися — жінки заловили руки, чоловіки вхопилися за голови, немовлята заверещали пронизливо. Потім всі кинулись до кухні, де вікна не мали віконниць. З тем-

ноти кухні подвіря було як на долоні. Відблиски пожеж зробили ніч прозорою, мов день.

Від воріт просто до дому посувався великий натовп. Попереду всіх виступала постать моторошна і чудна. Це був вищий від усіх на голову чорний бородай. Верхня частина обличчя була в нього затулена театральною маскою. Маска була одягнута тільки для кокетства, бо хто б не впізнав у велетні з величезною лопатистою чорною бородою — диякона міського собора Коловратського? Ряса в нього була підібрана і поли були засунуті зпереду за пояс. Він тримав у лівій руці невеличкий срібний дзвоник і безперестанку калатав. Рука трусилася і від цього бинди звивалися і шуміли довкола плеча, виграючи в заграві пожеж кольористим сяевом. В правій руці диякон тримав блискучу шаблюку.

Поруч з ним, вдвоє від нього нижчий і менший, тупцював і пританцьовував, маленький чоловічок з ріденькою жовтавою борідкою. Він хукав у долоні, тер собі змерзлі вуха і бив руками об поли. На голові в нього був дамський капелюшок з перами, квітами і ягодами. За плечима висіли три мисливські рушніці. З другого боку важко крокував здоровенний дядя в червоному кожусі і баранячій шапці. На лівому плечі він ніс хрест на довгому держалні, в правій руці — сокиру. Це був церковний сторож Митрофан, який завжди носив хрест попереду похоронів або хрестного ходу. За ними йшли інші — чоловіка з двісті — чудні, збожеволілі, як, з різдвяної маскаради. Тут на вулиці, на снігу, вони були моторошні й не-

правдоподібні. Кожний тримав у руках якусь зброю. Були сокири, барди, ломи, кії, рогачі. Позаду всіх, ледве переступаючи ногами, плентався з дамським плащем на плечах жебрак-гармоніст, що завжди сидів на базарі коло монопольки.

Крик і плач завис у нашому домі. Три чи чотири десятки жінок і чоловіків з дітьми на руках бігали з кімнати до кімнати, голосячи й не знаючи, куди подітися. На порозі кабінету стояв Куховаренко і розмахуючи руками, намагався всіх перекричати.

— Спокійно! — надсаджувався він. — Спокійно! Допоможіть краще забарикадувати двері і вікна!

Роза Камінер приставила стільця до шафи і дістала невеличку коробочку — ах, якби ж то ту коробочку Юрі! То були кулі до батькового бульдога. Пашка-юродивий, разом з семінаристом Воздвиженським, тягли важкий стіл з їдальні до дверей у передпокій. Далі Юра вже не міг побачити нічого, бо раптом мама наскочила на нього і плачучи, ухопила в обійми. Там, в її обіймах, вже був і брат. Мама пригортала дітей, цілувала і плакала — і діти задихалися.

Враз — заглушаючи всю метушню і гвалт — по хаті розляглися широкі і повнозвучні акорди фортепіяну. Батько загравав.

Це було так несподівано, що мама випустила і Юрину та Олегову шию і діти гепнулися на підлогу. Це було так несподівано, що крики і галас

Монополька — чиста горілка з державних фабрик („монополю“).

враз вщухли і урвався навіть лемент немовлят. Весела, пристрасна і гучна мелодія заповнила раптом усе.

Батько грав марш — родинний, інтимний марш. Його він не виконував при сторонніх, а грав тільки в тісному колі родини — напередодні родинних або великих свят — перед днями народження, перед літніми вакаціями, на ялинку, під новий рік. Це був родинний ритуал. Юра має тепер трицять сім років, двадцять три роки від смерти батька він не чув цього маршу, з родини ніхто не залишився, але кожної видатної події Юрино життя і досі в душі Юриній починає звучати ця рідна мелодія...

Батько грав! Всі кинулися до кабінету. Льоньо Ліберман сів поруч з батьком. Тепер, у чотири руки, мелодія зазвучала ще веселіше, ще пристрасніше, ще гучніше.

Грюхіт струсонував двері знадвору. І негайно сказано закалатав дзвоник. Церковний сторож Митрофан гатив у двері не то обухом, не то держалном хреста. Відштовхнувши Куховаренка і Воздвиженського і зачинивши їх у їдальні, мама побігла до дверей і розчинила їх настіж. Стара Текля метушилася біля неї з іконою Миколи-чудотворця в руках.

— Во ім'я Отця!... — розітнувся з порога страшний рокіт октави Коловратського.

— ...і Сина, і святого Духа... — Текля лопотіла, вклонялася, присідала, підіймаючи ікону над головою. — Господи, Господи, Господи!...

Коловратський перехрестився і п'яно відриг-

нувши, цмокнув ікону. В двері позад його тислися зразу чоловічок з руденькою борідкою в дамському капелюсі і церковний сторож Митрофан. Клуби пари вдарили знадвору і в передпокою зразу зробилося холодно і півтемно.

— Відомо є... — зарокотів диякон, — що в домі сьому...

— Православні живуть, батюшко, православні! — Текля тупцювала довкола диякона, хрестячися й ловлячи правицю, що тримала шаблюку, для поцілунку. Нарешті, це їй пощастило і вона голосно цмокнула величезну, червону й брудну дияконову долоню. Але диякона це вивело з рівноваги, він похитнувся і щоб не впасти, мусів ухопитися другою рукою за одержу на вішалі. Він вхопив зразу три чорні плащі, а два чорні капелюхи злетіли й покотилися по підлозі.

— Але... але... але!... — диякон кружляв очима, згадуючи, що це він хотів сказати, але згадати не міг і тільки гикнув. Звуки фортепіяну з сусідньої кімнати заволоділи його увагою. Його п'яний тулуб почав розхитуватися у такт бравурної мелодії.

— Але! — заверещав чоловік з рудою борідкою. — Сюди бігли ховатися іудеї і якщо православні дозволили собі для еретичної...

— Цить! Не верещи! — Коловратський шланув його своєю величезною долонею по тімені і насунув розплющений капелюшок аж до підборіддя. Пера райської птиці і шпанські вишні посипалися на підлогу. — Не верещи! І слухай! — Він зробив крок і вдарив ногою в двері кабінету. Му-

зика біла на нього струєю грайливих, іскристих, мажорних акордів. Тоді Коловратський набрав повні легені повітря і раптом гримнув на повну силу своєї велетенської горлянки. Він заспівав страшно, покриваючи своїм голосом усе — і протести чоловічка з руденькою борідкою, і гучні звуки фортепіяну, і гомін та п'яний шарварок натовпу погромників надворі. Митрофан захопився музикою теж і щосили відбивав такт держалном хреста об підлогу.

Двері до дитячої були причинені щільно. Під дверима до їдальні стояла мама — спокійна і бліда. Юра з братом ховалися за її спідницю. Текля тримала за руку сестру. Батько з Льоном Ліbermanом сиділи до дверей спинами і грали. Пашка-юродивий зник невідомо куди. Як потім вияснилося, він стояв за дверима з батьковим бульдогом у руці.

Але марш скінчився і останній акорд урвався мужньо і високо. Батько встав і обернувся до всіх, до диякона Коловратського найперше.

— Музи... музи... циру... циру... ете? — Язик Коловратського не обертався. — Хвалю! П... покорнейшая п... просьба, увв... важаемый... п... педагог... сиграць чого-нибудь... д... ушвного... Нап... пример... — Він спинився і прислухався. За дверима дитячої верещало, аж заходилося, немовля. — П... патривожіли... н... нов... ворожденного? Прошу прощення...

Музи — Граете?... Похваляю. Моя покірна просьба, высокопозажаний пане професор заграти щось для душі. Наприклад... Перешкодили немовляти... Вибачте.

Друге немовля заверещало ще дужче першого. Батько просто впав на стілець. Здавалося, клявіші вгнулися і мельодія народилася з них раніше, ніж батькові пальці торкнули їх. Можливо, то заграв перший Льоня. Він заграв передвеликодній церковний концерт „Розбійнику”!

Коловратський захитався і шабля випала з нього з рук. Він притис руки до грудей і поник головою. В цю хвилину чоловічок з рудою борідкою опинився біля нього. Він став біля диякона і звів очі догори. Притримуючи свої рушніці, витягнувши шию, він виструнчився і раптом вступив у мельодію зі словами кантати. Господи! З перших нот всі його впізнали. Це був перший тенор соборного хору. Він закинув голову назад, жили на висках напнулися, шия почервоніла і борідка його затремтіла на найвищих нотах. Тремтливим, трохи надтріснутим, фальцетивним на верхах тенорком він проспівав уступ. Тоді зарокотав дияконів бас-профундо. Коловратський взяв на себе партію альт...

Концерт проспівали весь до кінця. Повний передпокій набилося погромників. Вони стояли тісно, покидавши шапки і хрестячися, як у церкві. Сторож Митрофан держав обома руками великий мідяний хрест. З цим хрестом він завжди ходив на чолі похоронних процесій.

По закінченні дуету Коловратський подякував „господина педагога за услаждение души” і гукнув до своєї зграї вийти з дому геть. Матері він проходячи поцілував руку, а Розу Камінер, яка весь час лежала на канапі, відвернувшись до

стіни, Коловратський, проходившись перехрестив: Да повернет здравие Господь болящим, аки прибегают с верою к нему... — Він уважав її за хворого члена родини...

Коли двері зачинилися за останнім погромником, коли п'яний гомін розтанув у віддалі і тільки гармоніка дзвеніла ще в прозорій морозній ночі — радісні вигуки наповнили дім. Всі оточили батька і Льоня Лібермана, всі сміялися і плакали, всі стискали їм руки і вихваляли.

Куховаренко вийшов на двір і сповістив, що чорна сотня обминула всі інші будинки на гімназійному подвір'ї і рушила знову до міста. Всі заспокоєно розповзлись по кімнатах. В кухні знову почали купати немовлят і прати пелюшки.

Нагло просто перед будинком на вулиці гучно і багатозвучно вдарив марш військової оркестри. Військова оркестра проходила мимо.

Всі розгубилися і кинулись до вікон. Ніяке військо ніколи в цьому глухому поліському містечку не стояло... Тимпаче не було ніколи полкової військової оркестри. Військова оркестра на вулиці! Більшість людей у цьому домі військову оркестру чули взагалі вперше в житті. Оркестра грала в шпаркому темпі і звуки її якось надто швидко пропливали вулицею. Три хвилини — і вони вже зникли, обірвались за рогом. Текля, вислана на стежу, вернулася і схвильовано сповістила, що з полковою оркестрою на чолі прогарцював ескадрон драгунів, присланий з Чернігова у Стародуб на втихомирнення.

Хвилювання знову охопило нашу хату. Ма-

ти Рози Камінер заплакала вголос, Роза, Куховаренко, Воздвиженський, Льоня і Пашка кинулися до передпокою. Вони хапали свої плащі і капелюхи. Тепер уже було ясно — тікати треба було негайно. Драгуни зараз робитимуть облаву, підуть по місті з трусом і в першу чергу шукатимуть революціонерів і страйкарів. Ще досвіта треба вийти за межі міста і приміських селищ. Ще досвіта треба добігти до пущі. Вони стискали руки, дякували за все, вони заявляли, що йдуть боротися, вони говорили, що вся Росія не сьогодні, так завтра підніметься і повстане, вони згадували щось про сокиру, яку неодмінно треба гострити і яку гострить руський мужик.

Всі бажали один одному щастя, стискали руки, пропонували гроші, цигарки і сірники — в дорозі пригодиться. Старики докірливо хитали головами, жінки плакали. Нарешті, двері зачинилися і мати Рози Камінер, страшно зойкнувши, впала на підлозі непритомна...

*

Стара Текля збудила Юру рано, до схід сонця. В кутку ще горіла лампа — пригашена і прикрита зеленим абажуром. Всі спали, спало кількадесят осіб, але тихе хропіння звідусіль тільки поглиблювало сонну передранішню тишу. Спали скрізь, де хто був — на канапах, на стільцях, на столах, просто на підлозі.

Текля допомогла Юрі одягатися на кухні. Юра швидко ввівся, і за п'ять хвилин уже був готовий іти. Це була Юрина маленька інтимна

радість — щодня, майже без відома і дозволу мами, ще поки мама встане, Юра з Теклею встигали збігати на базар. В одну руку Текля брала кошик, другу руку вона подавала Юрі, і здригаючися від ранішньої прохолоди, зогрітий першим, рожевим промінням сонця, вдихаючи аромат лінивого ранку — Юра рушав щасливий у прекрасний, таємничий світ. І світ зустрічав Юру радісний, закоханий, щасливий з його приходу. Текля купувала хліб, мясо, овочі та інші харчі на цілий день.

Сьогодні — попередила Текля Юру — доведеться, мабуть, збігати на базар двічі, бо зіли чисто все, що було вдома, і на кухні не залишили і крихітки. Самого цукру до вранішнього чаю треба було купити — вирахувала вона — не менше, як фунтів п'ять. А ще ж треба чогось людям попоїсти!

Ранок був темний — димний і мряковинний. Страшно пахло горілим і паленим. Але небо було сиве і ніде не було видно заграв. Було тихо і тільки далеко за містом в слобідках валували пси.

Зразу за огорожею гімназичного саду було перше згарище. На місці шевської майстерні — „приймаємо замовлення і направи“ — стояв тільки комин, лежало кілька обгорілих крокв та ваявся побитий посуд. Текля з Юрою завернули за ріг, на вулицю, що просто йшла до базару.

Те, що Юра з Теклею побачили, було чудне і моторошне. Обабіч дороги, рівної, припороше-

ної чистим білим снігом, чорніли страшні і почварливі згарища. Вони курилися ще сірим, попелястим димом і денеде з коротким тріском злітала іскра і зразу пропадала у мряці і димі. Будинки всі дерев'яні згоріли на попіл. Покручені залізні ліжка, умивальники, відра, чи свічники та інше дрібне залізне начиння — то було все, що залишилося від домашнього скарбу погорілих людей. По згарищу бродили якісь люди — мабуть — нещасні пожильці — і розгрібали димливі купи попелу і сміття. Інші люди сиділи край шляху на скриньках і клунках — очевидно, рештках, урятованих з вогню — і мовчки дивилися на згарища рідних домів. До їхніх ніг тулилися діти й собаки...

Текля охала, хрестилася і тягла Юру швидше геть. Дихати було важко — дим забивав легені, в роті робилося гірко, попіл розідав очі.

На розі, де погоріла вулиця вибігала на базарний майдан, стояв перший мурований дім. Він стояв цілий, незгорілий. Але вікна були вибиті, а двері і рами виламані. Залізна вивіска „Папірня” лежала долі, в кількох місцях пробита й покривлена. Вікна і двері магазину світили чорною порожнечою. В магазині не залишилося і цурки. На дверях, упоперек через високий поріг, горілиць, розкинувшись в солодкому сні, міцно притиснувши до грудей кашкет з червоною околичкою, лежав Дворянин. Обличчя і половина рудої бороди в нього були яскраво-зелені. Порожня пляшка зпід чорнила лежала тут по-

руч, зафарбувавши довкола на зелено сніг і каміння.

Юра з Теклею спинилися і оглянули базарний майдан. Текля з Юрою були чудії! Вони прийшли на базар купувати. Що? Де? Від базару і сліду не було.

Базарний майдан на себе самого неподібний. Ряди кам'яних крамниць, що по чотирьох сторонах обмежовували майдан, стояли чудні, чужі і похмурі. Ще вчора вони грали веселкою барв на десятках вивісок і вітрин. Ніодної вивіски сьогодні не було. Вітрини і вікна скрізь вибиті, залізні штори звисали погнуті і розірвані, двері розламані або зірвані і чимало білих кам'яних фасад цинамонові і чорні від кіптяви й диму. Пожежа була й тут.

Але найстрашніший був самий майдан. Сніг, що випав учора глибокий та густий, був тут розтоптаний у жовту багнюку. І просто в цю багнюку було втоптане все, що було ще вчора в крамницях довкола і чого не встигли погромники порозтягати й порозносити по своїх домах. Від дверей мануфактурної крамниці до центру площі стелилися вузькі різнокольорові стежки. Червоні, сині, зелені і жовтогарячі. То був і перкаль, і оксамит, і сукно, і шовк. Крам розмотували з штук і стелили собі під ноги, як килими. Хомути, кільця мотузків, поламані плуги, шафи, стільці, канапи та всяка інша мебелъ лежали суміш, спотворені і розбиті. Мішки з цукром, облиті нафтою, лежали мішма з дитячими ляльками і роздавленими консервними бляшанками. Гори побитих пляшок були розсипані скрізь, і все це

густо припорошено зверху білими аркушами подертих книжок. Вітер був незначний, і вони злегка ворушилися, перекочуючись і шелестячи. Поснулі, розкинуті постаті спянілих погромників тулилися скрізь серед цього розгاردіяшу і руїни. Вони валялися на купках лантухів, на штуках кращої, в розламаних ящиках, просто в багнюці — де хто впав. І пики мало не в усіх були різнокольорові — зелені, сині, червоні і чорні. Вони розгромили паперову крамницю і спяна хопилися пити з добутих там пляшок. Кілька драгунів у довгополих шинелях ходили по площі. Вони хапали поснулих п'яниць за ноги і тягли до ґринджол. На ґринджоли вони звалювали їх як мішки. Погром закінчено, і солдатам доручено прибрати місто і надати йому пристойного вигляду.

В кінці площі коло собору, де була каруся, гойдалка і паноптікум, стояв натовп і сновигали солдатські шинелі. Текля плюнула на мішки цукру, затроєного нафтою, підняла і заховала до кошика коробку з сардинками, що валялася просто на тротуарі, взяла Юру за руку і почимчикувала в напрямі до собору, до людей. Теклю коротіло роздивитися і розпитатися...

Ще здалека Юра побачив те, на що дивився потім зблизька.

Натовп стояв мовчазний, похмурий і непорушний і багато хто поскидав шапки і тримав їх у руках. Було багато поліцаїв і солдатів. Натовп оточував ярмаркову гойдалку. В ярмарковій дні до мотузів і гаків чіплялося два збиті з дощок човна з виточеними жіночими погруддями. Один човен звався Сільфіда, другий Наяда. Все-

редині їх застинали килимами. Хлопці і дівчата сідали в човни з гармонійками і букетами паперових квітів. Вони відштовхувались кілками від землі — то були весла — і починали гойдатися. Один човен туди, другий сюди, один вгору, другий вниз. Гармонія пищала, дівчата верещали, п'яні парубки випадали з човнів на землю і скручували собі вязи. Це коштувало п'ятак за п'ятнацять хвилин. Ах, як заздри́в Юра їм і як ображався на маму, що не дозволяла йому сісти до принадного човна...

З горішньої поперечини гойдалки — дебе́лої, тесаної бантини — звисало сьогодні аж п'ять мотузків. Мотузки були напнуті туго, немов струни, і повільно похитувалися з боку на бік — велика вага відтягала їх до землі. На мотузках, утиснуті за шиї, такі несподівано довгі й тонкі, звисивши голову неприродно далеко на груди, тісно притулившись один до одного, — висіли п'ятеро мотузярів. П'ятеро страйкарів. Наказ для драгунів був арифметично точний: страйкарів вішати кожного десятого. Мотузярів-робітників було саме п'ятьдесят... Вітер злегка погойдував обважнілими тілами. Натовп стояв довкола шибениці і мовчав.

З собору чути було приглушений товстими каменними стінами спів. Вранішня літургія доходила кінця. Старечий соборного попа голосок проголошував „мир усім“. Бас-профундо Коловратського та фальцетивний перший тенор підхоплювали: „Тебе Господи“...

ЧЕРЕП КОЧУБЕЯ

Човен був невеликий, але зроблений просто і вигідно — для далеких і ризиковитих мандрівок. Його конструкцію, обладнання, кожну деталь обмірковував Юра сам.

Це була немов звичайна шлюпка, на подоби тієї, яку побачив Юра в журналі „Природа і люди” поміж ілюстраціями до роману „Шукачі перел”. Удовж вона мала сім метрів, уширшки до двох. Корма опущена у воду, ніс трохи нависом, щоб на випадок несподіваної мілини, не врізатися глибоко у пісок. Весла були привязані за бортами вздовж. На носовій частині лежала котва і кінці. Під носовою частиною був влаштований „трюм” — там переховувалися харчі та всякі продукти для мандрівки. Під палубою — мало не півтора метра заввишки — була каюта. Вона мала по невеличкому ілюмінатору на кожну сторону, попід стінками в ній були дві неширокі сітки для спання долі і дві можна було підняти ще під стелею. Таким чином, на випадок дощу в ній могли лягти і заснути відразу аж чотири чоловіки. Човен і був розрахований для подорожування вчотирьох.

Як це прекрасно! Розкішний, прозорий, сповнений сонцем ущерть літній день. Небо чисте:

і таке блакитне, що треба заспівати. Дзеркало ріки спокійне, закам'яніле і тільки аж під берегом видко, що вода не стоїть на місці, а неквапом і урочисто упливає вниз. Або попід самим човном: легкі брижі схвачуються від бортів і оглянешся назад — розбігаються віялом ледь помітних хвиль. Човен на середині ріки. Береги далеко. Правий — гори, кучугури і переярки в лісах. Лівий — мілини, пісок, верболози і безкраї, нескінченні соковиті луки. Господи! Який величезний і прекрасний світ!

Юра стоїть на кермовому місці — стерно у нього під ліктем, перед ним дві ручки — він веде човен. Юра в самій сорочці, комір розстрібнутий, капітанка збита на потилицю, вітер тріпає сколошканий чуб. Вітерець ударяє в груди, пірна за сорочку і холодить ребра і живіт. Юра аж сміється — лоскотно і прекрасно!

Але тут прохоплюються турботи. Чиж усе, що треба, взяли? Юра перевіряє з пам'яті. Мишлівські рушниці, револьвери, кулі, порох, шріт. Потім — сокири, ножі, баклаги, компас. В трюмі — крупа, цукор, кава, консерви і галети. Ах, забули свічки! Треба неодмінно в першому населеному пункті закупити свічки й сірники. Посуд є. Фільтр для болотної води теж. Чи обійдемося з одежею? На брата — ковдра, дощовик, куртка, решта на собі. Досить! Не можна загромаджувати шлюп. І так вже ніде й пройти. Юра сердито хмуриться і озирається по сторонах.

кучугура — горбки
галети — (фр.) коржики

Де він?

Він у спальні. У власному ліжку. Давно пора спати. Ніч. Сплять всі. Тихе, рівне дихання наповнює дім. За вікном темне небо, зорі, чорні силвети дерев. До світанку вже недалеко. А Юра ще не заснув. Дитяче безсоння. Юра вже великий — йому сім, вісім, ні, дев'ятий — і він не стане будити маму і просити казки. Він лежить собі і думає. Він мріє, як буде мандрувати. Полювати на дичину. Плисти по ріках, озерах, а може й морях. Йому так хочеться побродити в джунглях, побувати в пампасах, ляносах, гавчосах... Ні, гавчоси це зовсім інше, це не те. На край Юра згодився б, щоб мати отакий човен і тут, на річці Росі. Хай навіть і не такий, а просто — човенце. Тільки щоб самому, без мами. Ніби капітан. Ніби мандрівник. Відкривати нові землі, боротися зі стихіями, плисти серед незайманих хащів. Недалеко. Ну, хоч би до Кошика. Всього кільометрів зо три. Або й тільки тут — зразу коло купалень...

В грудях аж тремтить від пристрасного бажання.

Тепер уже зовсім ясно, сумнівів не може бути ніяких — коли Юра виросте, він буде мандрівником. Дуже відомим. Таким, як Стенлі, Лівінгстон... Або й невідомим, це неважно. Аби мандрувати. Німа карта всесвіту, з якої вчиться географії Юрин старший брат, спливає раптом пе-

ляноси — (есп.) степи у південній Америці

гавчоси — мішанці еспанців і давніх мешканців степу

Ля Плята, що займаються випасом худоби

ред очі. Дві Америки, Африка, Австралія, ну, й Азія з Європою. Європа — це не цікаво. А от Австралія, Африка, Америка... Ху, аж забиває дух.

Враз дух тамує зовсім. Юра хапає рушницю і мертво припиншає. Крізь бамбукові хащі неквапом просуваються якісь величезні сірі громади. Одна, дві, п'ять, дев'ять... Ціле стадо слонів. Шестеро старих і трійця підслоників. Юрині пальці аж терпнуть — так міцно тиснуть вони рушничний приклад. Рушниця, штуцер, спеціально на слонів. Треба підпустити стадо до себе кроків на сто. Ах, як би вітер не подув з Юриноного боку — слони такі чуйні! Поволеньки Юра підносить рушницю до плеча — слона треба влучати в око. Юра покладе зараз шістьох — на шість зарядів. Скільки кісток! І взагалі, так їм і треба! Це-ж слони зіпсували Юрі його солодкі дитячі мрії. Юра ніколи не забуде цього батькового „слон тобі на вухо наступив”. Так і не навчився Юра грати на скрипці...

Цього року в Юриному житті деякі зміни. Старший брат вступив до гімназії. Тепер Юра залишився вже зовсім один. Правда, з братом вони ніколи дуже не товаришували, але-ж грати в розбійники, в залізницю, бігати навипередки, битися, дражнитися — все це можна здійснювати принаймні вдвох. Самому цього ніяк не здійснити.

Тепер Юра з ранку і майже до вечора зовсім сам. Брат в гімназії, сестра в гімназії, батько в гімназії. Мати Юрина теж учителька. В четвертій всі зійдуться і сядуть обідати. Брат захоплено брехатиме про якісь неправдоподібні випадки

молодечтва і штукарства гімназистів старших клас. Сестра вихвалитиметься своїми успіхами. Батько гримітиме на цілу квартиру про остолопів, орангутанів, обірванців і ослів, яким він сьогодні записав двійку або залишив без обіду в карцері. Мати слухатиме всіх, і нікого — заклопотана обідом і всякими хатніми справами. Юра сидітиме похмурий і мовчазний, сердито сьорбаючи свою зупу. Він тяжко заздрить: і братові і батькові і сестрі. Він теж хотів би ходити до гімназії щодня.

І в цьому місті — вже третьому в Юриному ще короткому житті — Юрині батьки мешкають в самому гімназичному подвір'ї. Це ціла дільниця, впоперек перерізана довжезною будівлею — учительські мешкання, пансіон, мужеська гімназія, жіноча гімназія. По один бік — величезний двір, площа, служба, доми для директора та інспектора. По другий — старезний парк, з широкими розчищеними алеями і закрученими ледве протоптаними стежками, з рівно підрізаними травниками і непролазною гущавиною дерев, хщами чагарнику та таємничими проваллями. Двір належить до мужеської гімназії, парк — до жіночої.

У дванацятій в гімназіях „велика перерва”. Юра пробирається у палісадник, улаштований батьком у кутку двора і прилипає до парканчика. Туди, коли там гімназисти, Юрі категорично заборонено виходити — він іще маленький. Юра просуває свій довгий носик крізь штахети і півгодини не рухається з місця. Старші гімназисти ходять по двоє, по троє — хто з книжкою, хто просто так. Вони розмовляють і сперечаються.

Це не цікаво. В кутку біля лазні — всяке гімнастичне причандалля. Там стрибають, плигають, перекидаються і стають дибки. Це вже куди цікавіше. Посередині двору невеличкий чорний мячик зі свистом розтинає повітря раз-у-раз. Сміх, крики, плескіт. А он коло директорового садка, в самому розпалі гра в індіан. Двацятро хлопчаків повстромляли собі курячі пера за вуха і з іржанням бігають туди і сюди. То вільні трапери з славетного племені могиканів на чолі з своїм непереможним вождем, Соколиним Оком, полюють у преріях Великих Озер. Між індіанами Юра помічає і брата Олега. Тиха сльоза скочується з Юриного ока і на мить застигає на кінчику носа. Раптом з диким лементом зпоза шоп видирається двацять хлопців у кашкетах, обернутих назад. То полювачі за скальпами. Вони несуться мов буря. Вони розмахують руками і верещать. Вільні могикани кидаються уростіч. Але їх наздоганяють, кидають, товчуть носами в землю, видирають зпоза вуха куряче перо, — скальпують.

Юра не може витримати і прожогом кидається вільним траперам на допомогу. Але з розгону він ударяється чолом у замкнуту хвіртку. Тоді тихо схлипуючи він біжить швидше додому. Він теж хоче бути трапером! Він теж хоче бути полювачем за скальпами! А може він непереможний вожд, Бистра Нога?

Повагом Юра проходить до парку. Там гімназистки грають у фанти, у попсований телефон.

Юра погордливо обминає гуртки і групки дівчаток, що тихо і чемно розсілися по ослонах на розчищених алеях парку. Господи! Які ідіотки! Сидять собі і плетуть якісь панчохи! Коло них наставниця — одноманітно розповідає щось нецікаве і нудне. Вона не говорить зовсім, а просто жує панчошу. Юра тихенько стороною обминає її. Враз дама дожовує, ковтає і премило вишкірює золоті зуби до Юри. „Ах, який милий хлопчик!” — Але до кінця вона так і не договорує — рот її широко роззявляється. Юра в ту саму секунду, коли вона обернулася до нього — висолопив їй зза спини язик... Дама застигає, гімназистки пристойно пирхають в кулачки, Юра мерщій ховає язик, зривається і біжить щодуху. Вуха йому паляють з сорому і образи. Немовто не він, а йому висолопили язик.

В хащах жасминових кущів — це-ж незаймані тропічні ліси — Юра нарешті спиняється. Кущі в одному місці зовсім сплелися верховіттям, утворишви просторий купол. Там лежить купка сухої трави. То Юрин вігвам. Юра сідає на поліно біля входу до вігваму і витягає захований там чисто виструганий патичок. Це немов би люлька. Юра обертається до молодого і стрункого берестка поруч.

— Мій блідолиций брате! — каже він. — Закурімо з вами люльку миру...

— Щиро дякую найславнішому споміж ва-

тажків в Долині Озер за гостинність! — чемно відказує бересток.

— Нехай блідолиций брат займе місце біля багаття мого племені і в колі моїх синів.

— О! — відказує бересток, схиляючись. — Нехай сонце щедро світить на вігвам Великого Бистроногого!

Розмова не вяжеться. Юра смочє патичок і немов би пускає дим колісцятами вгору. Вітер тихо шелестить у верховіттях високих тополь, що виструнчилися вздовж вуличного муру. Листя ледь пожовкле. Осінь.

І враз Юра схоплюється. В руці в нього смертоносна шабляка. В другій — ляссо. За поясом — томагавк. Він плигає на спину незасідланого мустанга і мчить. О, як він мчить! Невийжджений могутній кінь хоче скинути його зі своєї благородної спини. Але хіба-ж Юру скинеш? Хіба не найкращий в Долині Озер їздець — ватажок Бистра Нога? Вихор свистить у вухах і кров колодиться у висках. З розгону Юра вривається в зарослі кропиви. Кропива жалить і пече. Але Юра розмахує шаблею і вона стелиться перед ним, як скошена трава. За хвилину лезо шаблі стає зелене від ворожої крові. Юра проходить крізь зарослі, лишаючи по собі широку витоптану смугу, шабля його зломилася, лице попечене кропивою, руки подряпані, штанці і панчохи пошматовані. Але, задиханий і знесилений, Юра спиняється тільки під самим муром. Мур високий і безконеч-

ний в обидві сторони. Далі іти вже нікуди. Це закуток парку. Там, за муром — Юра знає — ріг вулиці, схил, величезний млин, загата, річка Рось. Широкий і прекрасний невідомий світ, на який несила вирватися зпоза цих височенних мурів...

Відсапуючи, Юра бреде до свого улюбленого дерева. Це величезна стара груша. Вона схилилася, от-от упаде, і верховіття її нависає через мур над вулицею. Юра притискається животом, охоплює товстезне дерево ногами і руками і тихенько повзе вгору по стовбурі. Ху! От і перша гіляка. За хвилину він на самісінькому вершку. Вище вже не можна: гілочки під ногами тріскають і обламуються. Юра вмощується в розгатині, немов у кріслі, і заплющує очі. Вітер ніжно хили-тає його сюди і туди. Нікого — він сам.

Юра розгортає груди, вбирає повно повітря і починає на повний голос деклямувати. Він деклямує не вірші. Віршів Юра знає багато. Він знає напам'ять майже всі ті вірші, які вчилася в гімназії його сестра — у російській, французькій чи німецькій мові. „Что ты спишь, мужичек?“ „Maitre Corbeau sur un arbre perché“, „Wer reitet so spät durch Nacht und Wind та багато інших. Але ті слова йому нічого не говорять. Чорт його знає, що воно таке. Але це й неважливо. Важливо, щоб сходились кінчики та щоб усередині все було немов однаково. Точніше цього з'ясувати Юра не може. Йому ще невідомо, що це

„Что ты спишь“... це вірш Кольцова, другий з байки Ляфонтена, третій з „Вільшаного царя“ Гете

зветься рима і ритм. Рими і ритму з Юри цілком досить. І він горлає щосили свої власні вірші:

Та - ті - та - та - ті - та - та - ті - та - та - ті,
Ті - та - та - ті - та - та - ті - та - та...

Чесно і дбайливо Юра проскандовує ямби, хореї та анапести, які він упіймав з почутих зіршів. Він викрикує їх, як ораторії, виспіває, мов пісні, інтонує, немов діяльogi. Тут і вокал, і музика, і драматизація. Невичерпна насолода звуками і ритмами. Творчість! Мистецтво! А коли ти володієш якимось мистецтвом, життя тобі прекрасне. Бо ти його особливо бачиш, розумієш або відчуваєш.

А тут ще чудовий, яскравий сонячний день. З висоти старої груші видно довкола величезні горизонти прекрасного світу. Сині води річки Рось, грона білих мазанок на Заріччі, візники вантажать лантухи біля млина, песик біжить до загати, нескінченні кучугури зелених садів навкруги, рясні баранці на безкрайній блакиті неба. Радісно жити на світі. І Юра хапає нову порцію повітря для нової деклямації:

— Та - ті? — Та - ті! — Ті - та? — Ті - та...
Та - ті - та, тіта - тіта...

Раптом різкий, короткий свист вривається в Юрину деклямацію і уриває її на середині. Юра озирається. Далеко внизу під грушею посеред вулиці стоїть якийсь хлопчик, заломивши голову вгору до Юри. Він без шапки, босий, сорочка його брудна і розхристана. Юра здригає і стур-

бовано озирається. Але почуття безпечности і недосяжности тут, на верховітті височенного дерева, враз заспокоює його.

— Ти... що? — зухвало запитує Юра.

— А ти що? — ще зухваліше відгукується невідомий хлопчик.

— Гм...

Юра замовкає і думає, що йому зробити — злізти швидше з дерева, поки невідомий хлопчик не здогадався видряпатися на мур, та шугнути собі навіткача, чи може спробувати навязати з ним мирні взаємини?

— Ти хто? — запитує Юра.

— Я?...

— Як тебе звуть?

— Сьомка... А ти син учителя, Юрка, я знаю. Чого це ти там співаєш?

— Так собі...

Юра потихеньку починає сповзати з груші. Хлопчик уважно стежить за його рухами.

— Ти вмієш лазити по деревах! Яб на цю грушу може й не виліз би. Хібащо з муру.

Пиха самозадоволення приємно вдаряє Юрі кудись у груди. Його талант прилюдно визнаний! І це сповнює його таким могутнім почуттям хоробрости і заповвзятости, що долізши до муру він замість спуститися по стовбурі груші у парк, хапається за нижчу гілляку, повисає на руках, посувається по ній, і раптом стрибає на тротуар, на вулицю. На вулицю! Так от і та хвилина, про яку він стільки мріяв!

— Штукар! — гукає Сьомка.

Одначе Юра зразу сідає, скривившись і вхопившись за ноги. Сtribати довелося дуже високо — метрів півтора — і ноги аж різонуло, так вони затерпли від удару. Кашкет котиться на брук.

Несподівано це кидає Сьомку в захват. Він починає стрибати довкола на одній нозі, висолопивши языка:

— Рудий!... Рудий!... Рудий!...

Юра схоплюється. Кров відливає йому від лица. Кулаки затискуються, очі кружляють. Він схрещує руки на грудях і виструнчується, презирливо кривлячи губи на бік.

— „Нікчемний раб моєї покірливости” — цідить він, не розціплюючи зубів... Точнісінько так відповідав король Англії, Річард Левове Серце, катам князя Леопольда Австрійського в підземеллях віденського замку, засуджений на диби, гаряче залізо і канчуки.

— Леопольд Австрійський. — Сьомка роззявляє рота і завмирає захоплений.

Ця несподівана згадка про короля Левове Серце та його підземелля, визначила звесь характер майбутньої дружби між Юрою і Сьомкою. Що воно означає і звідки воно „Нікчемний раб моєї покірливости”, з пісні, чи з казки? Юра з почуття незаперечної вищости охоче розповідає про хрестовий похід 1190 року, про повстання Мессини, про відцурану французьку царівну, прекрасну Алісу та її облудну суперницю, зрадливу Беренгарію Наварську...

Сьомка слухає, роззявивши рота. Він теж починає розповідати затиноючись, захлинаючись, ледве віддихуючи від хвилювання.

Що там якісь невідомі, а може й вигадані, англійські королі, австрійські князі та французькі царівни! Сицилія, Мессина, Палестина! А от тут, у Білій Церкві, он праворуч стоїть церковця, а от ліворуч костел, так це і є та церква, де молився Кочубей, якому гетьман Мазепа зрубав голову, а це той костел, який раніше був замком, де сидів перед стратою Кочубей, про якого в книжці сказано: „В высокої башне под окном, в глубоком, тяжком размышленьи окован Кочубей сидит и мрачно на небо глядит”. Он вона, та вежа, бачиш? Та, що ліворуч. А дизився він через те вікно. Мабуть сюди, де тепер Юра з Сьомкою стоять і балакають... Юра роззявляє рота і застигає. Сьомка аж пританцьовує від захвату... В мурах, у костелі ще й досі кільця від ланцюгів. А на всі боки, до церкви, до річки, до ліса — підземні ходи. Сьомка вже надумав тим ходом кудись пройти. Он слобідські хлопці лазили вже тим, що до ріки. І мало не здохли там. Дихати там нема чим. Зате кісток і черепів повно. А ще, кажуть, шаблі валяються та золоті гроші порозкидані. Сьомка вирішив неодмінно піти і ті гроші повизбирати. Чого їм пропадати? І чортів він не боїться. Цеж не скарб, а просто порозкидано. Чорти тільки скарби стережуть. А на порозкидані гроші тих чортів і не настачиш. Он вчора мама дала Сьомці конійку, а він її загубив, так, що-ж ти думаєш — її

десь чорт вартує? Нісенітниці! Сьомка піде разом з Казимиркою та Федьком, що вже й дорогу знають. Юра, коли схоче, може з ними теж піти і череп роздивитися. Який череп?... Звісно, який — звичайний людський. Вони його звідти, з підземелля принесли. Порубаний шаблюкою, отакенні-о діри в голові, і щелеп перебитий... Череп самого Кочубея...

Юра з Сьомкою зриваються і біжать. Казимирка з Федьком живуть недалеко за рогом, але треба швидше, поки не повернеться Федьків батько з млина, бо коли він повертається, він зразу починає Федька шмагати.

Юрине серце тьохкає і підплигує в грудях, мов у порожнечі. Він на вулиці сам, без мами і тата, без сестри і навіть без брата. Яке це прекрасне почуття — почуття самотійности! Крім того, він зараз побачить череп Кочубея і умовиться з Казимиркою та Федьком піти до підземелля. Золоті монетки хай вже собі забирає Сьомка. Юра вибере собі добру шаблюку. Може там десь валяється шаблюка самого Мазепи?

Казимирка з Федьком раптом вискакують зпоза паркану своєї садиби з величезними грудками сухої землі в руках. Одна грудка поціляє Сьомку в груди, друга хряпає Юру в тімя і збиває геть кашкет. Юра скрикує, хапається за голову і сідає долі. Але колір його волосся вже помітили і на Федька з Казимиркою він також робить захватне вражіння. На пружі паркану вони вчиняють дикий танець і горлають на всю вулицю так, що чути мабуть по той бік ріки...

Друга грудка влучає Сьомку в вухо, і з ревом він кидається назад навітіача. Юра поспішає за ним — одна грудка бе ще його нижче попереку, друга в праве плече...

*

Ввечір Юра сидить над товстезним томом Пушкіна, розгорнутим на поемі „Полтава”. Невже-ж таки правда, що все це, про що тут написано, справді відбувалося саме тут, де живе тепер Юра, де він щодня ходить, де, може, він тепер сидить? І невже те, що було — справді колись таки було? Як було вчора, як є сьогодні, як буде завтра? Аж страшно!...

Спокійно місяць вирина,
На Білу Церкву тихо сяє
І пишних гетьманів сади
І замок світлом заливає...

Юра визирає у вікно. Господи! Ну, звичайно-ж! І місяць, і висота, і спокійно, і сяє... От тобі й Біла Церква! Чиж міг Юра колись подумати?... Юра визирає ще. Напроти вікон сквери, далі міський сад, а ще далі величезний парк графині Браницької, Олександрія. Оце-ж вони й були „пышных гетманов сады”. А стара палата була там, де тепер костел, цеж і Сьомка сказав...

— Мамо! — схвильовано запитує Юра — то все правда, що Пушкін про Білу Церкву написав?

— Правда, Юрок, правда — каже мама.

— І Мазепа був, і Кочубей?

— Ну, а як-же!

— І Пушкін був з ними знайомий?

Мама сміється:

— Пушкін жив уже після того, як померли Мазепа і Кочубей.

— Як-же він знав, що було до того, як він сам народився?

— Йому розповіли старші люди.

— А звідки-ж вони могли знати не тільки те, що було, а й те, що Кочубей тільки думав, сидівши зовсім один ще й у замкнутій вежі?

— Цього ніхто не знав.

— Значить Пушкін бреше і все це неправда?

— Ні, правда. Але це — мистецька правда.

— А що таке мистецька правда?

Батько відштовхує від себе задачник, шпурляє олівцем і всміхається:

— Ти ще дитзак! Ти ще не зможеш цього зрозуміти. От виростеш, зробишся письменником, тоді й розберешся, що воно таке.

— Добре — каже Юра. — Таким як Пушкін?

Справді. На світі стільки невідомого. І ніхто нічого не знає. Дорослі здебільшого тільки прикидаються, що знають. А насправді, якщо спитати біжать до шафи і виймають енциклопедію. Все зрозуміло тільки з книжок. І все знають тільки ті, що книжки пишуть... Юра обертається до мами знову:

— А письменники як? чи спеціально родяться, чи ними можна зробитися?

— Можна зробитися — відповідає мама.

— Але треба бути талановитим — відгукується тато.

— А я талановитий?

— Талановитий! — голубить мама Юрину голову і всміхається.

Тоді все ясно. Письменником тоді варто стати. Знати все! Це спокусливо. Вуха в Юрі спаляхують. Добре, він зробиться письменником. І напише багато-багато книжок. І про те, що він сам знатиме, і про те, чого розпитає у старших людей і взагалі — про все. Чистеньку правду. Щож до Казимирки з Федьком, то це їм так не минеться! Сьомка обіцяв підготувати ще двох хлопців — сина кухаря і сина фельдшера — Васька і Васюту. Вони в чотирьох нападуть на Казимирку з Федьком, намнуть їм боки і відберуть зовсім череп Кочубея. Відібрати череп Кочубея конче треба. Без черепа Кочубея і жити не варто.

*

Кухарів Васько та фельдшерів Васюта згоду дали охоче. Кочубеїв череп їх не дуже зворушував, але-ж Казимирка з Федьком і їм вілися в печінки — зза свого паркану вони закидали грудками кожного, хто не міг їм зразу набити пики. Васько з Васютою переказали через Сьомку, що треба наперед зустрітися і обговорити плян нападу на ворогів.

Зустріч відбулася коло греблі під млином.

Тепер вже шлях на волю був Юрі відомий: у найдавший закутень саду, на стару грушу, тоді на гілляку — і вулиця...

Назустріч Юрі і Сьомці з старого жорна біля самої води зводиться двоє хлопчаків. Васько — стрункий і чорнявий, Васюта — присадкуватий і блондин. Кожному з них на рік більше, як Юрі або Сьомці. То й добре! Хай тепер начуваються Казимира з Федьком! Юра простує до нових знайомих широкими кроками і несе перед собою свою правицю, простягнуту для дружнього стиску.

Васько і Васюта виймають і свої з глибоких кишень.

— Так будемо бити Казимирку з Федьком? — поспішає запитати Сьомка.

Але Васько з Васютою вже цього не чують. Вони хитро перемигуються.

— Його батько... — пирхає Васюта — такий же... рудий... як огонь... а борода... немов віник... Ги!...

Зелені кола враз зринають перед Юриним поглядом. Він нічого не бачить, тільки Васюту. І нічого вже він не чує. Юра розмахується і з усієї сили затоплює Васюті в пику так, що Васюта падає, і Юра, не встоявши на ногах, за ним паде теж. Тої секунди він відчуває, що на нього зверху впав ще хтось і вхопивши його за чуприну, товче носом в пісок. Потім зверху плигає ще хтось і дихати стає майже неможливо. Тоді Юра починає пацати ногами в кого попало і куди попало.

Невідомо, чим би скінчилась оця бійка, якби не надбігли млинарські робітники. Юра отямлюється з того, що його раптом занурюють головою в річку. Він пирхає, спльовує щось солоне і відхаркує з легенів пісок. Тоді його ставлять

на ноги і дають доброго потиличника — великою, дорослою рукою, очевидно, для науки. Юра, на решті бачить своїх друзів і ворогів. Сьомка лежить долічерева і реве, сорочка в нього роздерта і спина вся в синяках. Васько похмуро притискає великий мідний пятак до правого ока — спухлого і почорнілого. Васюта — ах, Васюта, от і він! — витирає рукавом губи, з яких аж цібенить кількома струмочками кров. Він дивиться в землю, нахиляється, копірсає босою ногою пісок і травинки. Він щось загубив і не знайде.

— Ти чого шукаєш? — питається хтось з млинарських робітників, здається, той самий, що занурював Юру у воду і дав йому потиличника, — Юра пізнає його з голосу.

— Зубів!... — похмуро відказує Васюта і знову нахиляється над травою.

Тепер Юра помічає, що Васюті справді бракує двох передніх зубів. Отже Юра йому їх і висадив? Здорово!

— Щастя твое — мрячно зиркає Васюта — що в мене ще зуби молочні, а то що я ціле життя мав би робити без зубів? Га?... Я б тебе, гадину убив! Я б тебе ще не так розмалював...

Аж тепер Юра починає відчувати деякі дефекти й на собі. Поперше, він без штанів. Потім, хоч ліва рука в нього є, одначе ні поворухнути, ні чого іншого нею зробити не можна. З носа тече як з водопроводу. У лівому вусі гудіння, немов опівночі на дзвіниці під Великдень. Вся одежа на Юрі — мокра і холодна.

Що ж тепер буде від тата і мами?

Вранці трапилася нова подія.

Підчас великої перерви брат прибіг додому поспішати і захлинаючися від гордошів, сповістив, що у них двоє гімназистів втекли до Америки.

— Північної чи Південної? — схопився Юра.

Це не було відомо. Відомо було тільки, що вони вкрали в батьків двадцять п'ять карбованців, витягли револьвер у поліцаю, коли він заснув у себе в будці на варті, позичили в когось з товаришів клунок і зникли з міста невідомо яким способом. Можливо — залізницею, а може й пішки, кіньми чи водою. В записці, яку втікачі залишили, вони писали, що тікають тому, що директор наволоч, мерзотник і що їм дали двійку у третій класі зовсім несправедливо! Гімназія їм взагалі набридла, жити нудно, від батьків нічого, окрім бійки та ременя, а вони прагнуть свободи і республіки, а також вільного і незалежного життя у преріях Тексасу, хащах Дакоти та горах Невади...

Юра сидів приголомшений, як ніколи.

До Америки! Північної! Тексас — це ж Північна Америка. Юра може навіть заплющити очі і уявити собі Північну Америку таку, як намальована на німій карті, що висить на стінці над ліжком брата. Корділієри, Міссурі, Міссісіпі, Сієра-Невада...

Юра вискакує зза стола і біжить до саду. Він не пам'ятає навіть, що його страшно болить права нога і ліва рука. Він біжить до старої груші і з розгону плигає до першої гілки. Але тут Юра

скрикує від страшного болю і хапається за стовбур. Він обіймає стовбур старої груші, припадає обличчям до шорсткої порепаної кори і сльози рясно спливають з його очей. Тихо і гірко. Мила Північна Америка! Юрі так хочеться до Північної Америки!...

*

Великі події замирюють найлютіших ворогів. В обличчі таких подій власні чвари дрібнішають і мізернішають.

По обіді того дня всі шестеро — Юра, Сьомка, Казимирка, Федько, Васько і Васюта — сходяться в хащах жасминових кущів біля Юриного вігваму.

Цей вігвам вже не просто Юрин. Тепер це вігвам великого племені каракозів. Походження назви нескладне — про племя ірокезів Юра не раз читав у Майн-Ріда, а його батько робить цигарки з гільз фірми „Каракоз” і на коробці з гільзами намальований араб, якого Юра, за необізнаністю, вважав тоді за індієця. Великим вождем племені каракозів одноголосно вибирають Казимирка. Він найстарший, найвищий, найдужчий, а головне — він власник Кочубейового черепа. Завтрішнього дня цей череп урочисто перенесуть до вігваму і встановлять на високій жердині. Всі каракози, приходячи, віддаватимуть йому шану — падатимуть ниць, здійматимуть руки догори і зигукуватимуть якийсь привіт — який саме, ще не вирішено. Потім сідатимуть перед вігвамом кружка і Юра — віднині вже не Юра, а головний жрець племені каракозів, Бистра Нога — читатиме вго-

лос романи Майн-Ріда і Феңімора Купера. Великий вожд у цей час розпалюватиме люльку миру — її зробили з видовбаного каштана, бузинової гілочки і напхали сухим вишневим листям всуміш із кінським кізьяком. Він розпалюватиме її і потягши двічі, передаватиме далі, темнолицим братам. То вже не хлопчики Федько, Васько, Васюта та Сьомка, а були тепер каракози Соколинний Дзьоб, Чорний Крук, Щербатий Буйвол — „Щербатий” так і прикипіло до Васюти після того, як Юра висадив йому два передні зуби. Найбільше мороки щодо перейменування було з Сьомкою. Скільки його не вмовляли, що між індіями такого найменування бути не може, він затявся, заплакав і заявив, що згодний залишитися одним білолицим серед індіців, тільки, щоб називатися Старим Морьяком. На нього махнули рукою. Велике плем'я каракозів ставило собі дві мети: пролізти в підземні ходи, оглянути їх і винести звідти всі золоті монети та козацькі шаблі. Подруге, як тільки підростуть, виїхати до Америки, у прерії стейту Небраска.

— А Америка — поцікавився Сьомка, — це далеко від Києва? Чи це там, де Манчжурія?

Місце розположення Києва Сьомці було відоме непохибно, бо саме за рогом починалася Київська вулиця. Щодо Манчжурії, то під час русько-японської війни там загинув Сьомкин старший брат.

*

„Американці” вернулися за три дні.

Іх привезено селянським возом під конвоєм двох стражників.

Підвода вїхала у двір, коли в гімназії лекції вже почалися і подвіря було зовсім порожнє. Один із стражників скочив з воза і пішов до воротара, другий став біля коней. Стражники були з шаблями, револьверами і на возі лежали дві довгі берданки.

Втікачі лежали у глибині воза на соломі, руки й ноги мали звязані мотузками. Юра знав їх обох: Баша і Пустовїйт. Пустовїйт лежав одвернувшись й плакав. Баша сидів, спершись на люшню, і похмуро мовчав. Ріжні люди сходилися до воза з усіх боків. З подвіря підійшов сторож Вісаріон, і спершись на мітлу безсторонньо дивився на хлопців. Вибігло кілька наймичок з кухні. Вони то перехихикувалися, то жалісливо шморгали носами і витирали бережками хустинок змокрілі очі. З гімназії вийшов сторож Іван, потім сторож Маврикій, потім сторож Капітон. З вулиці зайшов якийсь перехожий чернець зі скарбонкою. За ним прослизнули Васько і Васюта. Потім прибігла директорова покоївка і почала називати їх шибай-головами, шибениками, гайдамаками, душогубами і грішниками.

Нарешті з гімназії вибіг наглядач, а за ним Юрин батько. Він був сьогодні дижурний у гімназії. Юрба розступилася і дала пройти до воза начальству.

— Ви що це собі думаєте, остолопи? — заgrimів Юрин батько. — З гімназії вилетіти захотілося?

Він підійшов ближче і його погляд упав на сердешних „американців”. — Негідники! — враз

зарепетував він. — Мерзотники! — затупотів він ногами. — Хто дозволив ноги і руки мотузками їм перевязувати?

— Так што... — виструнчився стражник, відразу аж тіпонувшись, тільки почув грізний начальницький тон. — Так што дозвольте доложить...

— Мовчать! — заgrimів батько. — Не дозволю! Під суд за знущання над малолітніми!

— Дозвольте доложить, ваш-скородь...

— Осли! Негайно ж розв'язати!... Нуте-с!

— Слухаю, ваш-скородь!

— А вам чого? — батько визвірився на натовп довкола. — Марш! Щоб і духу вашого тут не було!

Юра кинувся навікача перший.

Біля воза zostалися тільки сторожі. Стражники похапцем розв'язували бранцям руки і ноги. Потім вони поставили їх на рівні, ще й запобігливо стерли рукавами пилюгу з чобіт. Батько вихопив із стражникових рук велику книжку і одним махом підписався в ній. Тоді гнівно тицьнув книгу назад стражникові у руки.

— Про те, як ви поводитесь з арештованими, повідомимо вашого безпосереднього начальника! — проgrimів він на весь двір. — Можете йти!... Ну!...

Стражники клацнули закаблуками і замарширували до воріт, немов на параді.

Так што дозвольте доложить... — Дозвольте повідомити вас...

Ваш-скородь... — скорочене від „Ваше високородіє“.

Тоді рушили і всі інші. Батько пішов перший. За ним, звівши голови, попленталися втікачі, далі затрусився наглядач. Віссаріон на чолі трьох сторожів проводжав процесію до самих дверей гімназії.

*

Другого дня Велике Племя Каракозів зібралося біля Великого Вігваму для Великої Обітниці. Велика Обітниця мала бути виголошена на те, що в перші весняні дні, тільки зійде сніг, усі сини великого племені, як один, втечуть на вільні землі і вільне життя у вільну Америку. Хто злякається і зламає Велику Присягу, на того мав впасти Меч Кривавої Помсти.

Проведення церемоніялу присяги, як і всі релігійні обряди, чаклунства, ритуали та інші моральні справи каракозів, лежало на головному жерцеві племені — Бистрій Нозі. Ще з вечора він наготовив у вігвамі всі необхідні причандали — когутинні пера, вишневе листя з кізяком і нагострений кухонний ніж, яким треба робити надрізи на пальцях каракозців, щоб змішавши кров закріпити Велику Обітницю Кровним Побратимством на ціле життя. Але, коли у призначений час п'ятеро воїнів вже сиділи перед вігвамом, великого жерця навдивовижу ще не було...

Він з'явився з величезним запізненням, щонайменше на чверть сонця, коли стомлені його темнолиці брати вже збиралися розійтися по домах. Юра прибіг задиханий, розшарілий і схвилюваний. Його затримав батько, сповістивши йому надзвичайну новину.

Сьогодні вранці батько покликав до себе Юру і полискуючи чорними окулярами, пророкотів:

— Ну, вітрогоне, годі тобі собак ганяти: зиму підкуеш і на весну підеш до іспитів. Дали тобі дозвіл...

Це була справа з Юриним вступом до гімназії. До законних девяти років йому залишалося ще більше року, але він уже не міг стерпіти — чому інші ходять до гімназії, а він ні? Він вимагав, він благав, і батько нарешті послав до шкільної округи прохання дозволити йому передчасно вписатися до школи. Сьогодні такий дозвіл прийшов.

Все це Бистра Нога одним духом випалив братам свого племені, пишаючися і соромлячися своєї радісної новини. Він складатиме іспити, він теж буде гімназистом, він ходитиме в довгих штанах, з торбою за плечима, і на синьому його кашкеті буде великий-великий гімназичний герб.

„Каракози” прийняли цю новину без ніякого ентузіазму. Навіть похмуро. Васько пхикнув, Васюта хмикнув, Сьомка тихо шморгнув носом, Федько тільки посвистав, а Казимирка мовчав насуплений і сильно копирсав землю величезним, скоцюрбленим нігтем великого пальця на правій нозі.

Юра зразу схватився. Ху! Він мало-мало не наробив дурниць. Поспішаючи і затинаючися, він сповістив друзів, що все це він розповів тільки так — просто так собі, — бо все це ніякого ж значіння не має, бо в перші весняні дні, тільки зійде з чорної землі останній сніг, вони вирушають всі разом до Північної Америки, у стейт Небраска.

„Каракози” дивилися в землю і тепер уже всі орали ґрунт нігтями великих пальців. Юра схопив червоне когутове перо і звичним жестом встромив собі за ліве вухо. Потім звівся і скинув руками догори:

— Нехай темнолиці браття падуть ниць і впадуть тричі перед Невгасним Вогнем Великого Віг-вamu!...

Сьомка поспішно хитнувся і простелився долі-черева, за ним мали зробити це й усі — Юра швидше клякнув сам. Але коли він зірвався, щоб стати на рівні і тоді знову простелитися долі, він ствердив, що ніхто не ворухнувся, і тільки Сьомка позирав на всіх, обтрушуючи пил з замурзаного живота.

— Ну? — скрикнув Юра. — Це ж клятва... І простеляться тричі перед Невгасним Вогнем... Ну?...

Щось дошкульно засмоктало Юру коло серця. Його здається підозрівали у зраді...

— Йй-богу! — ударив він себе у груди — нехай тріснуть мені очі, нехай западеться підомною земля, нехай руки і ноги мені повсихають...

Юра спинився і зблід. Ні — його не підозрівали у зраді. Навпаки — здається, зраджували його. Перед ним не сиділи Соколинний Дзьоб, Чорний Крук чи Щербатий Буйвол, а Казимирка, Федько, Васько і Васюта. Сьомка жалісно зморщився поруч. Юра зблід і йому зробилося сумно-сумно. Товариші його зраджували. До Америки вони не поїдуть. Він зблід і засмутився. І не тому, що тепер йому перехотілося і захотілося всту-

пити до гімназії, а тому, що ніколи ні до якої Америки він їхати не збирався, а була це просто химера, звичайна собі дитяча забавка, гра...

Юра сів, затхнувся і через силу прошепотів:

— А може справді тоді... вступимо до гімназії... всі... а що Сьомка такий самий маленький, як я... так можна подати прохання... Га?

— Дурень! — озвався по павзі Казимирка. — Хіба ж нас до гімназії приймуть?

— А що?

І тут Юрі раптом стало відоме досі невідоме: синів шевців, шлюсарів і кухарів до гімназії взагалі не приймали — а цього могли досягти тільки ті щасниці, що мали ласку і протекцію якогось великого пана. Щодо Сьомки, то він був жид і до гімназії міг вступити тільки за „процентною нормою”.

— Чому? — запитав Юра.

Цього не знав ніхто. Так було, так є і так очевидно мало бути. Нехай розпитається Юра в свого батька, він учитель гімназії.

— А що таке процентна норма?

Це Сьомка знав прекрасно і негайно розповів і про процентну норму, і про „черту оседлості”. Юра сидів худий і зелений, як після довгого купелю в холодній річці. Він знав ще й про погром. Ніч прозора, як день, червоний від заграва

процентна норма — до шкіл у царській Росії приймали тільки означений відсоток жидів

черта оседлості — жиди в царській Росії не могли поселюватися, де хотіли і навіть по містах мали окремі зазначені межі

сніг, валування псів і зойки людей, соборний дякон з шаблею в руках, залиті чорнилом п'яні мордочки, п'ять туго напружених мотузків на шибениці коло собору...

— Гімназист! — циркнув Казимирка крізь зуби — якби б мені й можна, я до гімназії не пішов би! Там наволоч, вони, як піймають когось з наших з Заріччя, зразу і б'ють. Бити їх треба...

— Неправда! — зірвався Юра, губи йому побіліли й тремтіли. — Неправда! Це брехня! Ти дурень!

Васюта грізно звівся і став перед Юрою. Він був на голову вищий від нього.

— Яке ти маєш право казати на мого товариша „дурень”? Думаєш, як вступаєш до гімназії, так... — він помовчав трохи, і розмахнувшись, ударив Юру в ліве ухо. Юра впав.

— Ги!

— Бий гімназистів! — диким голосом зарепетував Казимирка і вже сидів в Юри на спині. Його важкі кулаки замотили Юру по плечах і по голові. Федько підскочив і почав товкти Юру носом просто в купу наготовленого до люльки миру священного тютюну — вишневого листку з кізяками. Васько заволодів Юриною мякою частиною, нижче від спини, і залюбки обробляв її довгим деревляним тесаком, виструганим Юрою з дубової клепки. Васюта танцював довкола скомпанований великим жерцем каракозів, — Бистрою Ногою, святий танець і приспівував під Казимирчині кулаки та Васютину клепку:

— Рудий пес!... Рудий пес!... Рудий пес!...

Потім вони копирснули ще Юру ногами, зірвалися і чкуркнули геть. Босі ноги лопотіли якийсь час по стежці, потім захрящали куці за малинником, потім гепнула долі каменюка, звалена з муру, — і все стихло...

Юра звів лице і потихеньку шморгнув. Просто перед ним був криластий куц жасмину — а ніякий вігвам. Праворуч стояв стрункий бересток, просто бересток. Під ним валявся вичищений каштан із устромленою в нього бузиновою паличкою. Хтось роздушив її, наступивши ногою. Ціла жменя курячого піря розсипалася долі, просто перед Юриним носом. Томик Майн-Ріда, видертий з оправи, валявся тут догори корінцем.

Юра вхопив його і щосили шпурнув у старий жасминовий куц.

— Наволоч! заплакав він вголос. ,

— Вони тебе... боляче?...

Юра зірвався і глянув назад. Сьомка скоцюрбившись з жалісним, заплаками лицем, стояв навколюшках, простягаючи руки до Юри.

Юра затупотів ногами і заверещав що сил:

— Дурень! Ідіот! Іди геть!

І заревівши в голос він сам кинувся геть крізь куці наосліп...

Щойно за який тиждень Юра наважився звернутися до батька за поясненнями. Коли попили вечірнього чаю і батько не побіг зразу до кабінету рішати задачі та виправляти зошити, а затримався біля порожнього самовара викурити цигарку, Юра почервонів, засопів і завовтузився на своєму стільці:

— Тату! — нарешті насмілився він, — а чому процентна норма і черга оседлості?

— Що? — батько аж зірвався і вогонь з цигарки засипав йому поли піджака. — Що ти питаєш? Де це ти про це чув?

— Юрку! — сплеснула мати руками: — хто тобі розказував про такі речі? Тобі ще рано про все це знати.

Але на батька невинний Юриний запит зробив несподіване вражіння. Він зірвався так раптово, що стілець відлетів на два кроки і впав. Потім він раптом загилив кулаком по столі так, що задзвеніли всі склянки, а одна ложечка покотилася на підлогу.

— Чорт зна що це таке! — залементував батько страшним захриплим голосом.

— Корнелій! — схопилася мати.

— Чорт зна що таке! — батько загилив по столі ще дужче, і тепер уже ціла купа ложечок посипалася з гуркотом на підлогу. — Вже немовлята запитують! Вони не питають — що це таке, вони запитують — чому? Чому? Чому? — Закон! Запам'ятай це собі, паршивець, що такий російської імперії закон.

— Ах! — схопилася мати за голову. — „В Росії нема закона! В Росії стовп, а на стовпі корона!”

Вірш, як завжди, зробив на Юрі сильне вражіння. Він зразу побачив той стовп — отакий, як коло монопольки, біло-чорно-червоний, і зверху на ньому корона, золота, з довжелезними визубнями.

— А чому на стовпі? — Адже корону має право носити тільки цар?

Батько зразу сів, мати благально стисла долоні на грудях.

— Заспокійся, Корнелій! — вона говорила шепотом, перелякано позираючи на вікна. — І тобі так шкідливо хвилюватися!

Але батько знову зірвався і заходив по кімнаті. Кімната була для нього затісна і він вибіг до сусідньої. Там він спробував сісти за стіл і покласти перед собою стосик учнівських зошитів, але зразу пошпутив їх і побіг до фортепіяну. Не дійшовши, він вихопив папіросницю і почав закурювати. Зламану цигарку він жбурнув у куток і вибіг до передпокою.

— Куди ти, Корнелій?

— Я піду пройтись! — з'явився він знову, вже в кашкеті і натягаючи шинелю. — Я задихаюсь! — і раптом спинився перед Юрою. — Юркі! — Юра зблід і залупав очима. — Одягайся! Ти підеш зі мною! Ну?

Юра нерішуче сповз зі стільця і подивився на маму. Такого ще не бувало ніколи, щоб батько брав його ввечір з собою гуляти. Невже мама дозволить?

— Іди! Іди! — ухвально кивнула мама. — Іди, погуляй з бідним татом, бачиш, як він розхвилювався. Швидше одягайся, а то ти його й не доженеш.

Юра кинувся за батьком, що виходив уже з дверей. Але на порозі батько ще раз завернув

і мало не роздушив Юру, коли той відшукував кальоші.

— Білет! — затупотів він. — Де мій білет? Ти ж знаєш, що я без нього не виходжу на вулицю! Він повинен завжди лежати в кишені моєї шинелі!

Мама вже бігла, несучи квадратну переплетну картку. Це був квиток „действительного члена російского общества покровительства животным и защиты растений“. Без нього батько не виходив на вулицю. Він спиняв візників, які гнали чвалом своїх кляч, записував номери биндюгів, які везли вантаж проти норми, кликав поліція до возіїв, які дозволяли собі періщити коня батогом, або в ожеледицю не скидали половину товару на стрімкій вулиці.

*

Події тої осені і зими взагалі були якісь особливі. У світі очевидно відбувалося щось таке, що не подобалося ні мамі, ні батькові. Коли батько вертався з гімназії після п'ятої лекції, він навіть ще не скинувши урядової блузи, кидався до газет, що чекали його в кабінеті на столі. Але батько зовсім не занурювався в них на годину чи і дві — як це бувало завжди раніш — перед вечірнім чаєм, насолоджуючись у кріслі з цигаркою у зубах — ні, тепер він перебігав їх стоячи, мота-

білет — легітимація

действительного члена... — „дійсного члена російського товариства опіки тваринами та охорони рослин“

биндюг — вантаж

ючи головою по шпальтах вгору і вниз, за якихось десять хвилин. І щохвилини переривав читання важкими проклинами, чортуванням і репетом. Батько тупотів ногами, шпурляв газету на підлогу, бігав з кутка в куток, потім знову хапав пожмакані аркуші, розгладжував їх, біг у сусідню кімнату, жалісно скаржачись мамі на щось вичитане з газети, тоді знову жбурляв, топтав ногами, хапав, і нарешті, змучений, захриплий, падав на ліжку і одну за одною палив безліч цигарок — у грізній мовчанці, тільки тяжко відсапуючи.

В такі хвилини мама ходила навшпиньки, притиснувши долоні до грудей — гірко зідхаючи і покаюнно споглядаючи на знесиленого у своїй люті батька. Як тільки батько здобував сяку-таку рівновагу, ставало тихо і всі сідали обідати, мама раптом згадувала про новини, які вона почула сьогодні у місті і забувши за все інше, вона сама зривалася з місця, здіймала руки догори і захлинаючись патетично, починала прикликати Бога у свідки і вимагати кари від його десниці.

Юрі важко було зрозуміти, чого так хвилювалися і страждали батько з мамою, але з батькових проклонів і маминих покликів він все ж добре собі усвідомив, що батько з мамою найбільше сердилися на міністрів, генералів і навіть на самого царя. Все це було дуже чудно, бо портрети царя Юра бачив і на обкладинці журналу „Нива”, і в бабиному календарі „Оракул” і навіть на стіні в гімназії, де він був раз улітку під час ремонту.

Ще Юра чув, що довкола відбуваються „безпорядки”, що весь час панує „страйк” — то „за-

гальний", а то „сепаратний", що був „маніфест", а „конституція — куца", що „бідний руський народ страждає", і „почекайте, почекайте, буде ще на вас Стенька Разін!", бож „по губернії селяни вже пустили червоного півня". Що то за півень, пощо його пустили і чому це така визначна подія, коли он у дворі серед пансіонських кур ходило аж двоє червоних півнів, — Юра зрозуміти не міг. Але він дуже виразно уявляв собі, як цей червоний півень — жовтогарячий з червоними і чорними перами у хвості і білими підпалинами на шиї — ходить, походжає собі по цілій губернії, від села до села і від міста до міста, переплигуючи річки і ночуючи просто в лісі на гілляці.

В розмовах між батьками та гостями, які до них приходили, зарясніли знову нові — такі мудрі і таємничі — слова, які Юра зразу уподобав: „сатрап", „тиран", абож „вампир". Особливо від вампіра робилося зразу якось моторошно, аж холонуло під грудьми, якщо спробувати собі його уявити.

Мама дуже часто плакала, а батько щодня сердився і лютував. Коли „Киевская Мысль" принесла відомости про невдачу „спробу повстання в Брестському полку у Севастополі", батько так страшенно розмахував руками, що звалив настільну лампу і мало не счинив пожежі. Коли невдовзі стало відомо про анальогічну справу з мінним баталіоном десь аж у Владивостоці, то мама страшно плакала, всі їй подавали воду і вона цокотіла зубами об вінчик склянки. Коли ж гімназист Петя, який все чогось крутився біля

старшої сестри, раптом прибіг блідий і сповістив, що Матюшенка страчено, то того дня забули навіть пообідати. Батько затяг Петю до кабінета, посадив його на канапу і вмостившись напроти, довго кричав до Петі: „Ну?... Ну?“ — розмахуючи руками і забиваючи тісну кімнату густезними хмарами тютюнового диму. Щохвилини він вихоплював свою папіросницю і тицяв її Петі. Петя цигарки брав залюбки — одну ховав за беріжок гімназичного мундура, а другу мовчки скурював з рукава, пускаючи дим собі за спину і щоразу позираючи на двері, за якими ждала на нього Юрина старша сестра, ображено схлипуючи.

Як це гімназист Петя насмівся курити перед своїм учителем? Адже Юрі було достоту відомо, що всіх гімназистів, яких ловив батько з цигарками на вулиці або в гімназії, він садовив у карцер на п'ять годин і їм зменшували ноту за поведінку. Автім Юра мусів згадати, що всі гімназисти, які з'являлись у батька — граючи з ним на фортепіані, розглядаючи небо в телескоп, або гуляючи зі старшою Юриною сестрою — всі курили при батькові зовсім свobodно і навіть забирали його цигарки з собою, так що батько, залишився ввечір без цигарок, тупотів ногами і погрожував, нехай вони попадуть колись йому на вулиці з цигаркою в зубах!...

В гімназії в той час батько, як і всі інші вчителі, мали страшенну мороку з „балями” і „літературно-вокально-музикальними вечорами”. Мало не щотижня, з будьякої нагоди — Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Тургенев — влаштовувалися для

старших гімназистів та гімназисток танці з преміями та всякими веселощами. Молодшим замість танців видавали торбинки з медівниками і влаштовували денні вистави — „Попелюшка”, „Червона шапочка”, або „Золотий півник”. Юрин батько, як відомий аматор квітів, мав постійно виконувати нагляд за прикрашенням гімназії, а як усім у гімназії відомий віртуоз на фортепіяні, мусів виступати на концертах і взагалі доглядати за музичною частиною.

Якось напровесні мали зорганізувати якийсь особливий грандіозний баль-карнавал. Гімназистам і гімназисткам дозволили з'явитися на ньому в маскарадних костюмах першого-ліпшого зразка, за винятком одержі духовних та дам півсвіта. Батьковим проклонам не було кінця — концертом поміж танцями мав проводити він.

Зате Юра був на верховинах щастя. Після довгої семейної ради вирішили взяти на баль — тільки до десятої, а тоді негайно спати — і Юру. Юрі дозволили навіть прийти у маскарадному костюмі. Юра мало не зомлів від переживань — перший же раз баль-маскарад, і сам Юра в масці... Маскарадний костюм Юра вибрав для себе негайно. Він вирішив вдягти довгі братові штани і замаскуватися — гімназистом.

*

Автім той баль-маскарад так і не відбувся.

Зате замість нього трапився величезний скандал, і про це варто розповісти окремо.

Ще в девятій зранку, дарма що маскарад мав початися щойно в сьомій вечора — Юра вже був готовий. Брат охоче відступив Юрі свій однострій на один вечір: він уже вчився в гімназії другий рік і на маскараді радніше волів красуватися в одержі еспанського пірата, з пістолетом монте-крісто за поясом і червоною хустинкою на маківці. Юра підійшов до великого дзеркала у передпокою, і завмираючи серцем заплющив очі. Він не міг повірити, що зараз він побачить там себе — не в осточортілій синій матросці з золотими якірцями на плечах, не в ганебних коротеньких штанцях з ґумками над колінами, не в осоружних довгих панчохах, не в ідіотських черевичках на бабчячих гудзиках... Нишком Юра розплющив одне око — ліве, не таке косе...

Просто перед Юрою, у золотій рямі, немов на портреті абож на порозі сусідньої кімнати — стояв чудовий гімназист: шинеля мало не до підлоги, дванацять гудзиків, як дванацять карбованців, синій кашкет і дві пальмові гілочки на гербі... Юра розплющив і праве око. Справді — вуха лапаті, праве око косе, ліве також, верхні зуби стирчать уперед — нема сумніву, то саме він — Юра і є, ніхто інший. І наплювать! У прекрасній гімназичній шинелі ці дефекти не мають ніякого значіння. Юра знахабнів і скинув кашкет. І не за козирок, як треба вклонятися на вулиці педагогам, а затуливши долонею герб, — як кланяються гімназисти-старшоклясники, коли стрінуть знайому

гімназистку і ніхто їх не бачить... Під кашкетом сторч, скуйовджено вихрилося препаскудне руде волосся. Юра зідхнув і надів кашкет...

Рівно в сьомій пітний, розомлілий, ледве тримаючись на ногах — бо шинелі він так і не погодився скинути увесь день — Юра рушив за сестрою і старшим братом до гімназії. Ноги ледве пересувалися, дихав важко, голова падала на груди, проти його волі. Поруч з невеличким нещасним гімназистиком гордовито виступав капітан і пишно випливала еспанська королева. Всі троє були в масках. Вони йшли на баль-маскарад. Юрі гірко скипіло в грудях — без маски він не мав права вдягти гімназичну уніформу! Ніхто й не знатиме, що цей бравий гімназист під маскою це — він.

До широкого гімназичного ганку попереду йшли: офіцер років тринадцяти, двоє індіців з перами за вухом і томагавками в руках, дід-мороз з білою бородою, тореадор, гавчос і дві циганки з чорними косами. Юру враз голова переболіла, плечі випросталися і висох піт — він був здоровий і свіжий, як у пів на дев'яту вранці, ще до того, як почав одягати маску. На світі було прекрасно жити!

Протовпитися до гімназичного вестибулю було майже неможливо. Зразу за дверима, між вішалами та скринєю для кальош, стояв густий, непролазний натовп. Трубадури, селяни, лицарі, різні звірі, птахи, квіти і комахи. Ні просунутися, ні продихнути. Гімназистик Юра, капітан і еспанська королева, просунулися між джокеєм, білим ведмедем та червоною трояндою. Юра зразу вискочив

на першу скриньку для кальош. Тепер принаймні було зовсім видно навкруги. Господи! Що довкола коїлося! Французький солдат стояв поруч з руською бояринею, осел з довжелезними вухами за Дон-Кіхотом з мідяною покришкою на голові, Санчо-Панза тримався за його руку. А он осторонь, таксамо як і Юра, на скриньці для кальош не то чоловік, не то годинник — людина-будильник — і секундна стрілка на ньому весь час оберталася і деренчала. Юра заляскав у долоні і навіть заверещав від щастя. А от там соняшник, моряк, мідяний самовар, пивна пляшка, Лев Толстой... Гімназист серед усіх тут присутніх був тільки один — Юра. Замаскуватись в гімназії на гімназичному балі гімназистом — це зразу оцінили Юрині сусіди: дама в креноліні його поцілувала, вовк поклепав його по плечі, висока малпа всунула в руку шоколадовий цукорок. Юра починав уже почувати себе героєм.

Нараз тут у вестибюлі, серед натовпу карнавальних масок, відбувалося щось незрозуміле і чудне, чого зразу Юра навіть не вмів і помітити. З усіх боків і всі зразу раптом почали вигукувати: „Тихо, тихо, слухайте, панове!“ — і тоді Юра побачив, що зпоза залізної круглої грубки висунувся моряк у безкозирці набакир і притримуючи правою рукою маску на лиці, лівою розмахував, вимагаючи до себе уваги і загальної тиші.

— Панове! — гукнув моряк, притримуючи маску рукою, щоб вона не зірвалася з щелепів. —

Ми не підемо сьогодні на цей ганебний баль-маскарад! Нехай педагоги і педелі самі на ньому веселяться, якщо це їм до серця!...

Счинився такий гвалт, що моряк не міг уже говорити далі і знову зник за залізною грубкою. Юра гукав і верещав голосніше від усіх. Як не підемо? Ну, це вже дудки! Він одягся гімназистом, він уже майже гімназист, потім будуть видавати торбинки з яблуками і медівниками, і — не йти? Побити зараз треба цього поганого моряка!

Але в цей час на площадці сходів згори з'явився сам директор гімназії, Іванов, з довгою, розчісаною на два боки білою бородою.

— Що тут трапилося, панове? — спитав, широко сплеснувши руками,

Тоді раптом з вішала, що був просто над Юрою, розітнувся різкий, підвищений і схвилюваний голос. То кричав гавчос, підтягшись за гачки вішала на руках і витягши шию наперед, щоб його всі почули:

— Росія захлинається в крові, а ви влаштовуєте щотижня балі і маскаради, щоб відтягти нашу увагу від політичних подій. Це підло!

— Ви хочете нас покалічити, поки ми ще молоді! — перебиваючи гавчоса, зарепетував поруч білий ведмідь.

— Шмідта убили! — раптом вискочив знову зза грубки моряк.

— Матюшенка убили! — скрикнула червона троянда.

— Шибениці! Погроми! Козаки! — заверещав знову гавчос.

Юра прижмутив очі. Погром, шибениця — це він знав. Вигорілий Стародуб, сивий морозяний ранок і високі стовбури базарної гойдалки. Пять туго напнутих мотузок і пять мертвих тіл мотузярів-страйкарів... Він мерщій розплющив очі, — зараз він кричатиме теж. Він не хоче! Він же не знав...

— Ми все це знаємо! — враз закричали моряк, білий ведмідь і червона троянда.

— Царська Росія це й є мерзенний маскарад! — закричав хтось, кого не було видно. — Геть усякі маскарари і маски!

— Панове! — зойкнув директор. — Я вимагаю припинити і...

Ффффа! — з тихим шелестом шурхнула вгору пака маленьких білих папірців і зразу розсипалася немов пластовинням снігу. Білі паперові квадратики, завбільшки сторінки словничків, попливли, посипались, війнули в повітрі на голови і на плечі юрбі.

— Товариші! — гукнув знову хтось невидний. — Пізнайте правду і не будьте дітьми!

— Панове! — знову закричав директор і вже коло нього на площадці було кілька педагогів, між ними Юрин батько; два сторожі збігали вниз по сходах і передні маски подалися назад, бо очевидно їх мали зараз хопити. Бенц! — щось брязнуло в кутку за залізною грубкою. Тієї секунди враз засмерділо так страшно і нестерпно, що всі застогнали і натовп забився, затоптався, завирував.

— Обструкція! — кричав хтось. — Бомба зі смородом! Тікайте по домах! Геть маскаради! Не замазуйте нам очей! Ми протестуємо!

З криком, галасом і сміхом всі товпилися швидше геть. На порозі зчинився вереск — когось придавили. Хтось розбив вікно, війнуло вітром — сморід зразу поменшав — ціла лявіна кинулася плигати через вікно.

Два сторожі топталися ззаду, хапали за спини, за коміри, за штани — їх били по руках, кушали пальці і видиралися.

Директор Іванов на сходах стояв похилившись і затуливши лице руками. Він був ліберал. І можливо він навіть плакав у свою сиву бороду.

В салі на другому поверсі, серед вінків живих квітів по стінах, серед гірлянд трикольорових прапорців та барвистих китайських ліхтариків, під портретом царя імператора Ніколая II-го — куняв самітний фортепіяніст, запрошений для танців з „Дому глухонімих“. Йому було нудно самому і він одним пальцем награвав стиха нову варіацію польки-кокетки...

*

Юра був дома перший і вже сидів у мами на колінах. Розповідаючи, він майже неспритомнів від захоплення і переживань. Брат із сестрою топталися довкола, заздро позираючи Юрі в рот, мамі в очі і намагаючись докинути слівце і від себе. Але Юриноho голосу, відомого в родині під назвою „єрихонської труби“, вони вдвох перекричати не могли.

Потім прибіг батько. Він не міг дихати, він давився і розмахував руками.

— Ах, ти вже знаєш! — він був розчарований, що Юра випередив його. — Дайте мені склянку води, я більше не можу! Ну! — раптом зареготав він. — Молодці! Го-го-го! Коли в тисяча вісімсот вісімдесят шостому році, в двадцять п'яти роковини смерті Шевченка, ми робили демонстрацію...

Він раптом зірвався і побіг.

— Корнелій! Куди ж ти?

— Я біжу. Там затримали двацять чоловік. Ми зараз будемо садити їх у карцер!... Годин по двацять на брата влупимо гульвісам! Го-го-го-го!...

Він хряпнув дверима і побіг. Потім задеренчав дзвоник. На порозі з'явилася ставна жіноча постать і перед нею трійця маленьких.

— Олена Адамовна! Ви дозволите на вогник до вас?

— Пані Бржонковська! — Мати була здивована вкрай. Пані Бржонковська, дружина управителя маєтків графині Браницької, ніколи не заходила, і з батьком та мамою знайома не була. Вона перувала в колі місцевої аристократії, і товариством учителів та інших урядовців гребувала. — Заходьте, заходьте, пані Бржонковська! Це така приємна несподіванка! А оце ваші малята?

— Броніслав, Зося і Юзек. Ах, у вас тут так

мило! Це у вас казенна квартира? Ах, учителі так злиденно живуть... Але ж ви, Олена Адамовна, здається, училися в інституті благородних дівиць. Чи так?

— Сідайте! — сказала мама тихо. — Мене взяли до інституту як сироту севастопольського героя... Я зараз приготую чай...

— Ви вже знаєте, ви вже чули, яка мерзота, яка ганьба?! Вони зробили обструкцію! Я нічого не знала, приїхавши, і відіслала коней до дванадцятої. Тепер мені просто нікуди подітися! Я зайшла до вас. Моїм малятам так хотілося побавитися на балі! Ах, бідні мої малюхи! Броню, Зосю, Юзю! Гдзе ти, дзецько? Ходзь тутай! Ви можете побавитися з учителявими дітьми — я дозволяю...

— У нього на черевіку дірка... — сказав найменший — Юзек.

Дірка на черевіку в Юри справді була, і мама тяжко почервоніла.

— Ідіть! Ідіть! — кинулася вона. — Справді! Діти, забавте ж ваших гостей! Олег, Маруся, Юрку!

Броніслав, Зося і Юзек були ще в маскарадних костюмах. Броніслав був у шатах середньовічного лицаря з білим орлом на мідному шоломі і з біло-малиновим шарфом через плече. На ньому була, мов справжня, зіткана з химерного тонкого залізного дроту кольчуга, і він погордливо спирався на довгий блискучий меч. Було йому років тринадцять. Панна Зося була молодша на два роки. Її зодягнули точнісінько так, як намальовано Ма-

рину Мнішек у суворїнському виданні повного зібрання творів Пушкіна. На грудях у неї блищали разки намиста з щирих самоцвітів. Найменший, Юзек, був може на рік старший від Юри. Його прибрано в національний польський шляхтицький костюмчик: конфедератка, контуш, рукави причеплені на спині. Крім того він мав маленькі чобітки з манюсенькими срібними острогами, а при боці маненьку справжню шабельку, виложену сріблом і поцяцьковану ріжними коштовностями. Юрі за-сकिміло під серцем люттю й образою — він тяжко заздрив на меч і шабельку.

— Які у вас паршиві покої! — перша порушила незручність, що запанувала між необізнаними ще дітьми, коли вони полишилися в кімнаті самі, панна Зося і накопилила губку. — І нема гарних меблів. На підлозі повинні лежати килими і хутра... У вас є ляльки? — поцікавилася вона в Юриної сестри. — Ні? Хіба ви будете суфражисткою? В окулярах і синіх панчохах?

Броніслав у гімназії був старший від Юрино-го брата на дві класи і тому уважав за нижче від себе помічати його присутність в кімнаті. Він всадив вістря меча в щілину між дошками у підлозі, розкопирсав її, процідив крізь зуби:

— Хто з чурів побіжить до батька в кабінет і принесе мені цигару? Мене щось скортіло закурити. Я перехвилювався. Що? У вашого батька нема цигар? Мій татко курить тільки гаванни, по десять карбованців одна. А англійських люльок у

вашого батька теж нема?! Ні, простих цигарок я не курю. Вони мабуть з дешевого тютюну?...

— Хочеш? — запитав Юра в Юзека — ми підемо на кухню, там наша кицька привела шестеро котенят? Такі манюні-манюні, і тільки вчора почали бачити!

— На кухні хлопці — пропищав Юзек і напиндючився. — До хлопів не годиться ходити.

— Чому?

— Бо не годиться.

Юра не зрозумів. Помовчали.

— А навесну я все одно втечу до Америки! — заявив тоді Юра. — Ти знаєш слюсарського Казимирку? В нього є справжній череп самого Кочубея. Того, що зрадив Мазепу і написав донос на нього цареві.

— Кочубей також був хлоп.

— Він був полковник і великий поміщик. Пушкін каже, що „его луга необозримы, там табуны его коней пасутся вольны, нехранимы”.

— Все одно, татко казав, що він із хлопів. А хто такий Пушкін?

— Письменник.

— Хлоп?

— Не знаю... Александр Сергеевич. А що таке хлоп?

— Мужик.

Помовчали.

— Навесну — запищав Юзек — я вступлю до гімназії. Ага!

— Я теж — хотів був схопитися Юра, але йому раптом перехотілося вступати до гімназії.

Він заздро подивився на Юзекову шабельку. — Гімназисти, — сказав він, — наволоч. Вони як ніймають когось з наших з Заріччя, зразу ж і бють. Паничі! Мамині мазунчики!

— А коли я скінчу гімназію... — запищав був ще Юзек, але Юра його зразу перебив.

— Вони ябедники! Вони доносять на своїх! І їх не беруть у солдати!...

— Але я поступлю до польської гімназії! — погордливо закричав Юзек. — Вона відкривається тут з весни. Там будуть самі шляхтичі!

— Дурень! — схватився Юра і раптом обома руками ухопився за Юзекову шабельку.

— Віддай! — сіпнув Юзек убік.

Ремінець зразу урвався і шабелька опинилася в Юриних руках.

— Віддай! — зарепетував Юзек і затупотів ногами. — Віддай! Вуличний хлопчисько! Хлоп!

— Бий! — залementував і Юра. Шабля змахнулася вгору і впала вниз. З усієї сили Юра потяг піхвами Юзека по спині. — Бий гімназистів.

— Гвалт! Он мене біє!

Але шабля була зовсім не замашна. Юра кинув її геть і загилив Юзека кулаком у вухо. Зі скаженим зойком Юзек простягся на підлозі. Тоді Юра затопив йому ще в потилицю. Потім копнув ногою під бік. І аж тоді кинувся щодуху навіткача. Мама, пані Бржонковська, Броніслав, Зося, Олег і Маруся вже бігли до кімнати з усіх боків. Юзек лежав на спині і пацаючи ногами, верещав на цілий світ.

Тікати треба було насправжки і ховатися так, щоб ніхто не знайшов. Таке місце в Юри було. Він вибіг до коридору, проскочив у сінці біля кухні і мерщій чкурнув по сходах на другий поверх. То були задні сходи до гімназичного пансіону. Але задній вхід був замкнений і не відкривався майже ніколи. Ключ від нього мав батько і користався інколи, коли бувало, пансіонери здіймали раптом вереск над головою і треба було їх несподівано посадити у карцер. Ще мав від дверей ключ пансіонський сторож Іван — у нього тут на площадці переховувалися лямпові скла, ганчірки, щітки, а також пляшка з горілкою і оселедці в газеті.

Юра забіг на площадку і заховався в найдальший закуток. Було темно, пахло нафтою, пилом і оселедцями. Знизу зза коридору, чути було голосні й схвильовані голоси. Пані Бржонковська хвилювалася, Юзек хлипав, мама кликала Юру. Серце Юри колотилося як чуже. Що ж тепер мало бути?... Мама, закликаючи Юру, пройшла до кухні.

— Юрку! — гукала мама. — Де ти, паршивий хлопчисько? Іди зараз же сюди!

Юра зовсім затиснувся між баньки з нафтою. Мама раптом спинилася під площадкою. Юрине серце зовсім перестало існувати.

— Юрок! — сказала мама зовсім тихо, немов би не хотіла, щоб її хтось почув або немов би їй було відомо, де знаходиться Юра — Юрок, вилазь, милий! Вони, Бог дасть, зараз підуть!

Мама помовчала якийсь час, немов прислухаючись і пройшла.

Юра заплакав тихо і гірко. Йому було дуже жаль мами і себе. Щож тепер буде? Ця чортова управителька ще може наробити мамі якихось пакостей. А що, коли вона покличе поліцію? Злість вирувала в Юриних грудях. Проклятий Юзька, завадіяка! Яке йому діло до Юриної дірки! А Бронька і Зоська? Цигари по десять карбованців, двацять штук, і всіх гостей частувати! Ляльки їй не вистачає! Паничі! Мазунчики! Юра ще їм покаже! „Дірка на черевіку”!...

Юра виповз зпоза баньок і тихо поплазував по сходах униз. У кухні на столі стояв мамин робочий кошачок — гачки до вязання, наперсток, нитки, голки і ножиці. Юра взяв ножиці. Тоді тихо, навшпиньках, крадькома посунувся до передпокою.

І в передпокою і в коридорі було тихо. Голоси приглушено гули аж з їдальні. У смерку Юра намацав вішало. От і пальта. Довге — Бронькине, коротенька накидка з буфами — Зоськина. Ага, от і Юзекова бекешка. Ножиці тихо схлипнули і застогнали. Права пола була відтята. Ліва теж. Нехай знає дірку на черевіку, гімназист! Одну секунду Юра завагався. Тоді клацнув ножицями і відтяв поли і в Броньчиній шинелі. Сукно було дебеле, офіцерське. З Зоськиною накидкою було незрівняно легше — блаґенький жіночий драп. На останку Юра ще нашвидку клацнув кілька разів і пообрізає і пані Бржонковській на футрі гудзики. Нехай не приходить, мармиза! Учителі, бачите,

злиденно живуть! Стерво собаче!... Футро варто було ціле покремсати!...

Раптом голоси з ідальні ударили в передпокій дзвінко і гучно — то відчинили двері до коридору. Ножиці брязнули долі і Юру здуло мов вітром попіл. За пів хвилини він був уже знову за баньками, нагорі. Голоси прямували по коридорі у передпокій. Ага, Бржонковські відходять! Не дочекалися свого фаетона, щоб він вам по дорозі обломився!

Юра чує, як мама тихо і лагідно все ще перепрошує за нього. Вискочити хіба, облили усіх нафтою і підпалити? Але що це? Що це гуде? Та ж то батьків голос. Він уже вернувся із гімназії! Він гуде, бубонить, хвилюється. О, він перепрошує теж! Юрине серце млосно стискається. Що він наробив!...

Страшні зойки розтинаються раптом з передпокою. Юра тулиться ще далі у куток і прикривається зверху Івановими нафтовими ганчірками. Здається, лементує цілий дім, цілий двір, ціле місто. Юзька реве, Зоська верещить, пані Бржонковська сокоче, немов квочка після яйця. А мама? Бідна мама, вона гірко плаче. Батьків голос гримить так страшно, що можна вмерти.

— ...віддам у свинопаси! — стріляє він зразу з дванадцяти гармат.

— Так, так! — чує Юра, як схлипує мама.

Сльози заливають Юрі лице, блюзку і навіть штани. Юра нікому непотрібний. Батько і мама його проженуть. Казимирка, Сьомка і хлопці його прогнали. Бо він учителівський, а вони вуличні.

Цих проклятих панків Юрі ніколи не треба — він ще їм допече! І він буде собі сам... Нехай! Нікого йому непотрібно. Все життя буде собі сам... Або вмере. От візьме зараз і вмере. Хай ховають! Хай плачуть! Тоді побиватимуться, що були з ним несправедливі, та буде вже пізно. Нехай! Юра лежатиме собі у труні і довкола буде рясно-рясно квітів. І бузок, і троянди, і айстри. Всі плакатимуть, а він лежатиме собі... лежатиме собі... собі... мертвий...

Ні, вмирати не треба. Так хотілося ще пожити. Юра просто одягнеться зараз і втече з дому зовсім. І житиме собі сам. Як Робінзон. На невідомому острові. На Великому або ще краще на Тихому океані. Він збудує собі з відламків корабля ранч, ні — гаціенду, ні — бунгальо, ні — просто вігвам, і житиме сам, навіть без Пятниці.

Як добре було б бути Робінзоном!

І не гірше вміти літати. Отак, як раз-у-раз сниться у сні. Змахнув крилами і як птиця полинув. Куди завгодно. До Африки, до Америки, через океан. „Погляньте на птиці небесні — не сіють і не збирають, і аз упокою ви”... Ні, кінець якомсь не так. „І Отець їх небесний дбає про них”. Здається, що так...

На цьому Юра мало не засинає. Та голова, впавши на груди, немов схвачується сама. Юру збуджує раптова тиша. Двері за Бржонковськими

ранч (есп.) — хутіречь для випасу худоби

гаціенда (есп.) — плянтація з домиком

бунгальо (англ.-інд.) — деревляний літній домик, повітка

хряпнули. Мама з батьком вернулися до їдальні. У передпокою і коридорі запала тиша і пільма. Що ж його тепер робити? Юра зводиться і визирає зпоза своїх барикад. Все спокійно і гаразд. Тільки страшно смердить нафтою. Юра випростовується і стає перед вікном. Господи! Таж він увесь залився нафтою! Прокляті баньки течуть. Новий братів гімназичний костюм, позичений Юрі на ма-скарад! Юрі аж стає страшно. Значить, і костюм зіпсований теж? Може спробувати вимити спир-том, горілкою? Юра схоплюється і зза другої зи-мової рями дістає Іванову пляшку з горілкою. Ні, то ж треба бензиною, а не спиртом.

Юра сідає на горішній східочці і кладе голо-ву між долоні. Сльози знову лоскочуть Юру по щоках. Яке горе! Яка безвихідь! Що ж його ро-бити?...

Ага! Ось: „Мужики запиваються п'янi через горе та злидні свого рабського життя”... Так по-яснювала мама Юрі, коли вони бачили коло мо-нопольки п'яну юрбу. У Юри теж горе. Він бере Іванову пляшку і відтикає корок. Потім затуляє знову і вдаряє долонею пляшечку знизу. Так точ-но, він бачив, робили біля монопольки. Корок ви-літає. Тепер треба перехилити в горло і пити...

Юра ковтає разів зі три, поки відчуває, що його пече і що йому зовсім забило дух. В голову вдаряє раптом чудним шумом. Ага! Мабуть це смерть. Але враз знову зідхає, зовсім вільно і лег-ко. Юра хапає пляшку і перехиляє її в горло ще...

Тепер він навіть розсміявся, такий він зразу став спокійний і хоробрий. У свинопаси? Хо-хо!

Порізани чужі пальта? Так їм і треба! А костюм в нафті — це вже зовсім наплювать! Взагалі, на все наплювать. Юра регочеться і зовсім виразно раптом відчуває, що він не хлопчик, а такий дорослий, як усі інші. Як мама, і навіть як батько...

Юра зводиться і йде. Двацять шість сходів другого поверху раптом мигтять повз нього, немов би вони зовсім і не сходи, а просто собі якийсь вітер. І спина навіть не заболіла, дарма що гримнувся об поріг аж унизу. Юра знову встає і рушає до дверей. Але двері хилитнулися, відсторонилися і раптом гепнули гопки. Юрі дзвенять у голові. Юра встає і сміється. Це ж чудно: він уже втретє встає, алеж він ще й ні разу не падав!

Через поріг Юра перелазить накарачках і потім так і залишається — на чотирьох ногах якось зручніше. Зовсім як собака. Юра загавкав і розмахуючи хвостом, щодуху пострибав коридором.

Коридор, не менший від кілометра. Регіт звалоє Юру з ніг. Душачися сміхом Юра плазує далі на животі. Очевидно, він раптом став алігатором в басейні ріки Амазонки. Якийсь мисливець, он, навіть, пливе поруч човном і все приміряється з рушниці в алігатора-Юру. Можливо, що пливе і сам Юра — хвилі гойдають його, підкидають угору. „Праворуч на борт! — горлає Юра. — Повний, повніший, найповніший!” Кочубеїв череп красується на Юриній каравелі зпереду на носі, як це і буває завжди у піратів...

Враз блискавка розтинає чорний небосхил і в ясній розколині на порозі освітленої їдальні,

стає мамина постать! Горе вдаряє Юру зсередини, і він раптом захлинається в ньому. „Мама!“ — хоче заридати Юра, але він уже не встигає — мама кидається до нього сама.

— Юрок! Що тобі?

Вона хапає його на руки і кидається назад у їдальню.

Лице її біле, руки тремтять. Батько зводиться помалу зза стола і очі, перейняті жахом, вилізять зпоза окулярів. Олег і Маруся стоять роззявившись, німі.

Юру раптом штовхає вперед, потім назад і він довго і голосно гикає.

— Трам-та-ра-рам! — чесно і акуратно переказує він те, що почув колись з п'яної юрби біля монопольки...

І тоді зникає все. Все стає догори ногами, беркицає і летить у прірву...

*

Над п'яною дитиною склався гвалт і лемент. Мама плакала, сестра плакала, плакав брат. Батько бігав по хаті, шукаючи ліку і ще чогось. Нарешті Юру примусили виригати Іванову горілку, потім ще для чогось поставили левативу, дали випити якісь краплі, натерли чимось тіло, побризкали чимось ліжко. Юру поклали в холодні простирала і мама сіла над ним, щоб він спокійніше заснув. Але зовсім зморений сном у перші хвилини після спяніння, Юра втратив всяке бажання сну після такої кількості лікарських маніпуляцій.

Він пхикав, хлипав і вередував. Батько запропонував дати йому снодійний порошок.

Але саме тієї хвилини, коли він уже пішов до свого стола діставати якісь порошки — сильний гуркіт у двері спинив усіх. Мати кинулася відчиняти, і просто до кімнати, у брудних чоботях, вбіг сторож Маврикій.

— Ваше благородіє! — горлав він. — Корнелій Іванович! Горимо! Експропріатори підпалили гімназію!...

Третій раз у житті Юра побачив, як батько хапається за свій револьвер. Мама кинулася на кухню — там стояла бочка з водою.

Тривога була, власне, кажучи, марна. Сторож Маврикій поспішив. Гімназія ще не горіла. Одначе підпалена вже була. В коридорчику, який сполучав будівлю мужеського крила з жіночим і який завжди був замкнений з обох боків, — хтось невідомий розклав чималеньке багаття. Від жару потріскали і висипались шибки. Аж тоді Маврикій, який чергував цієї ночі і спав у сторожці, помітив огонь.

Пожежу зліквідували без пожежників. Сторожі заливали сикавкою, а пансіонські куховарки забризкали з відер. Директор, інспектор і Юрин батько, доглядач пансіону, які жили при гімназії — прибули на пожежу всі. Юрин батько ходив довкола по парку, затиснувши револьвер в руці.

В кущах коло павільону батько відкрив калюшу. Він тріумфально приніс її у урочисто приміряв до відбитка ноги, який лишився біля дверей коло багаття у вогкій брудній землі.

— Ну? — закричав батько. — Підпалювача знайдемо!

І він роздивляв кальошу. Вона була з правої ноги. Номер десять. Санкт-петербурзької фабрики „Треугольник”. Підкладка червона. Таких кальош у гімназії було принаймні пар із п'ятдесят, а в цілому місті щонайменше з п'ять тисяч. Батько плюнув і закинув її назад в киці. Револьвер він теж сховав до кишені і рушив до дому.

Години з дві надзвичайні події обговорювали і пересуджували в родинному колі. Хто підпалив? Хто зробив обструкцію в гімназії? Хто зірвав баль? Хто кидав проклямації? Кількох маскарадників пощастило затримати і посадити у карцер. Але поміж ними не було ні моряка, ні гавчоса, ні білого ведмеда — вони просто зникли, як крізь землю. Чи були то гімназисти, чи то експропріатори, що використали гімназичний маскарад для своїх бунтівничих цілей? Батько з мамою посварилися. Батько вважав, що гімназисти, мама — що експропріатори. Батько доводив, що половина гімназистів шибеники не гірші від анархістів. Щодо самої обструкції, то в батька вона не викликала осуду. Він її розумів, більше — він був за неї. Хібаж не свинство, хібаж не злочин? Росія гине, захлинається у крові, розстріли, вішання, катування, страти — а тут танці, маскаради, балі! Ганьба! Злочин! Підлість! Заморочувати молоді голову! Завязувати їй очі! Брехати їй! Нівечити їй душу! Молодь повинна протестувати! Вона повинна йти попереду! А за нею всі! Вся інтелігенція повинна протестувати! Інтеліген-

ція повинна злитися з народом! Страждати разом з ним! Загинути разом з ним! На шибениці, під стінкою, на ешафоті!...

Раптом мама скрикнула страшним голосом, батько зірвався і заметушився по кімнатах в самій білизні, всі діти заплакали і зарепетували.

Бо коїлось щось чудне і страшне. Чудний, моторошний брязкіт наповнив кімнати і немов бийшов вздовж стіни будинку. Одне по одному вікна раптом немов вибухали, і з хрускотом та брязкотом осипалися вниз. Вибухло одне вікно, потім друге, третє, четверте — по черзі — всі десять вікон, що були у домі.

І зразу звуки, звідтіля, знадвору, яких досі чи зовсім не було, чи були вони тихі і далекі — враз стали близькі, виразні, яскраві — тут, поруч. Холодне, мрячне повітря війнуло в кімнату і огорнуло всіх вогкістю. Тепер брязкіт розбитого скла чули вже десь далі, немов напроти. Вікна били тепер у директоровому помешканні, потім в інспектора...

Батько стояв перед висадженим вікном, зовсім перехилившись на вулицю.

— Поліція! — несамовито горлав він. — Поліція!

*

Навесні Юра складав іспити до гімназії.

День, як на злість, був блакитний і сонячний. Юра встав перший і вийшов у двір. Деревастояли ніжно-салатні, під першим листом. Батькові жоржини вже пробилися тонкими біластими

стрілками. Грудки землі довкола них були пухкі, чорні і мясні. Барвінок на беріжках палісадника вже квітував. Якась невідома пташка — вчора її ще не було, вона прилетіла з вирію щойно вночі — стрекотіла у вишняку часто і радісно. Промінь сонця упав просто на щоку. Не то радість, не то горе заскиміли Юрі під серцем.

Потім мама дала Юрі чисту білизну і новий костюмчик. Яка гидота! Презирливо відкопиливши губу, Юра одяг коротенькі штанці і широку моряцьку блюзу. Це вже останній раз! Зараз Юра піде і складе іспит. Нема вже більше сил ходити в цій ганебній дитячій одежі! Юра категорично відхилив мамині спроби допомогти йому вдягтися. Ще чого! За дві-три години він буде вже гімназистом! Поки мама розчісувала йому волосся, батько спробував ще перевірити його знання з релігії. Це вам не арифметика і не руський язык, тут тобі всякі молитви, їх треба знати напам'ять, а як же їх знати напам'ять, коли це зовсім не вірші і в риму не писані. Батько мрачно скуйовдив бороду і спитав:

— Ну, Юрку, а скажи мені ще раз „Вірую”.

— Тату! — сказав Юра твердо і рішуче: — будь ласка... „Вірую” я все одно не знаю.

— Як же ти, йолопе, підеш складати іспит? Таж тебе негайно провалить отець Степан!

Юра закусив губу. Невже через таку дрібницю, як „Вірую”, його, справді, можуть провалити? Він же знає пів Пушкіна напам'ять, а з арифметики міг би складати не до підготовчої, а просто до першої кляси!

— Ну, — промовив батько, — ідемо!

— Юрок! — мати перехрестила і поцілувала Юру.

На мить Юрі зробилося журно і страшно. Ні! Він не хоче іти до гімназії. Він не хоче складати іспит! Він не хоче рости і бути дорослим. Нехай він краще залишиться маленьким, маминим хлопчиком... Але то була тільки секундна слабкість. Юра зразу згадав, що він же мужчина, і ганебну слабкість переміг. Він одяг кашкет і вийшов за батьком.

Було пів на дев'яту, і до гімназичних дверей прямувала сила народу. Гімназисти йшли на „перехідні” екзамени. Малих хлопчаків, отаких, як Юра, в „матросках”, сорочках і тужурочках, матері і батьки вели на вступні. Серце Юрине затрепетало. Ще година-дві, і він теж стане чоловіком, як і всі. Він буде гімназистом, у нього буде сила товаришів-однолітків, з якими він бавитиметься, ходитиме, житиме разом, одним життям. Він не буде сам! І він буде не просто серед людей, невідомих — інших — людей, а він буде членом кор... кор... таки так — корпорації. Його кляса це його кор... корпорація!

Сторож Іван, сторож Маврикій, сторож Капітон вже не були такі, як були раніше, коли Юра проходив повз гімназичні двері. Тоді вони були недосяжні й чужі, а тепер вони були, нехай і суворі, але зовсім свої. Юра скинув кашкет і привітно сказав: „Добрий день, Іване, Маврикій, Капітоне”...

На порозі кляси батько залишив Юру самого.

— Ну, гульвісо — сказав він, лагідно по-лискуючи чорними скельцями окулярів, — йди тепер сам. А я піду на свої іспити.

Милий тато! Так хотілося обняти його і поцілувати.

Юра ступив через поріг, і дух йому затамувало. У клясі гуло, мов у вулику — тихо, одно-тонно, але напружено. Новички були ще несміливі і не наважувалися здіймати бійки і веселощів. Вони встромилися носами в книжки і мовчали.

Юрин прихід притяг загальну увагу. Пятдесят голів звелися і п'ятдесят лиць глянули Юрі в лице. Це було нестерпуче для першого разу — зразу п'ятдесят і зразу всі на одного. Юра відчув, що він червоніє і не знає, де подітися з очима. Їх треба було сховати, йому було соромно. Соромно такої кількості однолітків. Юра підніс руку до голови. Але зразу рука сіпнулася назад. Ні, він не скине кашкета. Нізащо! Хай там хоч що! Хай його ніколи не приймуть до гімназії. Він не може скинути кашкета. Він же — рудий...

З порога Юра глянув на „корпорацію”. Всі голови були зведені, всі очі дивились сюди. На Юру. Ні — на його голову. Під кашкет. Он той, біля вікна, здається, вже починає посміхатися. Він помітив. Він крикне зараз „рудий!”... Юра підняв руку і насунув кашкет на самісінькі брови... Добре тому — він чорний, брюнет... А той? Той біля трубки — шатен — вже одверто підморгує до свого сусіда. І той блондин, що у задній лавці. І от цей... Блондин, шатен, брюнет — як Юра заздрив їм!

Юра обернувся до дверей.

— Гей! — гукнув хтось із кляси, можна було поручитися, що це той брюнет, від вікна. — Ти!...

Тоді Юру враз пронизало. Він зробив ще повний оберт знову обличчям до всіх, і широкими, рішучими кроками попростував до катедри. Він скочив на неї — вище всіх, спинився і обвів клясу оком. Тоді захопився за кашкет і миттю зірвав його з голови.

— А я — рудий!!! — кинув він просто в п'ятдесят облич напроти. — Рудий!

Було зовсім тихо. Всі мовчали. Всі заздро позирали на прекрасну чуприну яскравого ясного золота на Юриній голові. Справді ж — він був рудий, а вони всі — ні.

— Так то! — муркнув Юра сходячи з катедри.

ВЕРШНИК БЕЗ ГОЛОВИ

Ніч була темна і було страшно.

Але повороту не було, двері причинилися, і англійський замок клацнув. Юра залишився сам проти темного зоряного неба.

Праворуч і ліворуч кучугурилися купи кри-слатих дерев. Просто — бовванів масив головного гімназичного корпусу. Який він був чорний, похмурий і зловісний. А під деревами обабіч була й не тінь, а чорне бездонне провалля. Так пізно Юра ще ніколи не виходив з дому сам. І такої чорної ночі він іще не бачив.

Автім саме такої найтемнішої ночі й було треба.

Юра звів голову догори і наставив вуха до вікон. Ні, там було все тихо і спокійно, його виходу ніхто не помітив. Тоді Юра сів на порозі і взявся за ногу — треба було взуватися. Зимно кулячися, боязко позираючи по сторонах, Юра потяг панчошу на ногу. Господи! Що ж це там таке? Отам, в чорному проваллі під деревами? Немов би щось ворухиться?... Серце колотилося хутко і гучно, руки тремтіли, дух забивало. Але зорі мерехтіли високо, байдужі, тіні стояли чорні

і ворожі, вітру нігич не було — було темно, тихо і порожньо.

Подібну чорну ніч Юра пригадує. Король зграї американських бандитів Чорна Рука саме такої ночі виходив сам на свої мерзенні злодійські подвиги. Коли він забив прекрасну еспанську принцесу Дольорес підчас її мандрівки з Нью-Йорку до Шікаго — була саме така чорна ніч, що й з вітром і далекими блискавицями. — „Візьміть все, що я маю!” — закричала горесно прекрасна принцеса-мільярдерка. — „Тільки залиште мені життя”. — „Ні! — прохрипів могутній бандит. — Ви відмовили мені в найдорожчому, вашому коханні, і нехай же воно загине разом з вами!...” І він ударив її кинджалом у серце. З тихим зойком прекрасна принцеса померла. Бандит наліпив їй на чоло знак чорної руки і зник у темені ночі. Далекі блискавиці ще якийсь час виривали з пітьми його зігнутий силует... Ці чорні контури руки з простягнутим пальцем — свою емблему — бандит ліпив скрізь, де робив злочин — на тілі забитого, на розламаний незгоральній касі, на стінах домів — скрізь. Це була його жаклива візитова картка...

Юра сидів з півнадягнутою панчохою і вдивлявся невидючим зором і так уже в непроглядну темінь ночі. Це вже була його звичка — він завжди тяжко задумувався, коли брався вдягати панчохи. Задумувався він також і скидаючи панчохи. На бандита „Чорну Руку” от уже шосту серію дивився Юра що вівірка на першій зміні програми в кінематографі „Ілюзіон”.

Враз щось там у чорному купинні дерев хряснуло, і холодний піт, мов дощ, зросив Юру з голови до ніг. Він завмер. Довкола знову стояла тиша і порожнеча, але тиша була повна причаєних звуків, а порожнеча — припишклих небезпек. Самому темної ночі надворі, та ще і вперше за життя — це було страшно, хоч заплач. Хай йому чорт з Чорною Рукою — Юра більше не піде на неї дивитися. Доречі, шоста серія вже остання...

Короткий посвист сплеснув раптом зпід дерев і Юра затремтів злякано і радісно.

— Ванька?

— Я!...

Але минула вічність, поки Ванька перебіг ці кількадесят кроків від дерев. Значевя він вирішив просто перед Юриним носом, немов із води.

— Тремиш?

— Холодно.

— Бре! Жарко!

Ванька був босий і без шапки. Липнева ніч була гаряча і задушна. Юра враз висох і зухвало глянув навкруги. Вдвох — то вже була зовсім інша річ. І купи дерев не були такі зловісні, і тиша не така насторожена, і ніч не така темна — Юра навіть виразно бачив стежку під ногами кроків на двацять уперед. Щодо головного корпусу напроти, то це просто був двоповерховий, великий і нудний будинок. Це вже в четвертому місті — місті Глухові — жив Юра, і знову доводилося йому мешкати в гімназичному подвірі. Гімназичні подвіря, ще й в глухеньких провінціальних містах, набридли Юрі. Цьому нарешті, треба було покла-

сти край. Юра вже остаточно зрозумів, що жити він може тільки у великих чужоземних містах, повних зваб, спокус і небезпек. Картярські притони Сан-Франціско, курці опіюму в Шанхаї, льондонські доки, ньюйорський Бродвей, апаші Парижа, Ріо-де-Жанейро, Константинополь, Калькутта... Ванька підштовхнув замріяного Юру під ребра і вони рушили.

Але вони не пішли до воріт — нічний сторож міг же й не спати. Вони перебігли двір, завернули за шопи, проминули лазню і крізь густий бузинник продерлися до огорожі. Вони легко перемахнули через височенний паркан з густим цвяховінням до верху — точнісінько, як довелося це Гарібальді, коли він тікав з полону єзуїтського монастиря, — і опинилися в густезному семінарському парку, одним духом перебігли його, вилізли на широкий мур з битим склом по пружі і нарешті поплигали в рівчак, в рясну і пахучу м'яту. Це вже була вулиця — Цвинтарна вулиця.

На якусь мить, відсапуючи і притримуючи сполошені серця, вони завмерли в гущавині зарослів — лише виставивши голови і наставивши вуха. Точнісінько так визирали з чагарнику Том Соєр і Гекельбері Фін, коли втекли від проклятої тітки Єлисавети, чи як там їй на ймення?... Було тихо. Вулиця обабіч простиралася порожня з кінця в кінець. Один вогник блимав аж на перехресті. Там заходилося маленьке верескливе цуценятко. Далеко в центрі міста глухий будочник Кіндратий, прозваний „Будило”, несамовито калатав у розтрісле калатало. Десять ще далі густо валували нічні

пси. Юра і Ваня зірвалися і припустили щодуху вздовж вулиці, у протилежний бік.

В цей час на пожежній вежі раптом загриміло, зарипіло, загуло, і тоді один по одному, з кашлем і харканням, полинули в темінь ночі повільні, затруднені, хворі удари. Північ! Юра з Ванею припустили ще дужче. Вони майже не торкалися землі, їх п'яти цокали. Так біг Макс Ліндер у картині „Щасливий жених”, коли батько нареченої випускав на нього трицять п'ять хортів. Даремне Юра намагався уявити собі із свого обличчя Макс-ліндерівське — без чорних вусиків і високого циліндра на голові; все одно не виходило. Вулиця була довга і нескінченна, годинник на вежі все бив і бив, і аж нарешті вони мало не вхряслися в білий мур впоперек вулиці. Вулиця таки кінчилася. Годинник добив ще одинацятий і дванацятий раз, коли Юра з Ванею вже стояли під муром, тяжко відсапуючи і хрипучи.

— Фю-фю! Фю! — пролунало зразу ж з п'ятьми, звідкілясь збоку.

— Володька!

— Я думав, ви вже полякалися...

Хлопець, названий Володькою, циркнув крізь зуби, вилаявся, ударив товаришів по плечах, але видно його не було — ніч тут, здавалося, була ще чорніша. Володька тримав руки в кишенях і презирливо оглядав своїх товаришів — це було видно, хоч і його не бачили. Він взагалі поводився так, немов би був капітаном Гаттерасом.

— Пішли!

— А! — зойкнув Ваня.

— Що? — закам'яніли хлопці.

— Колючка...

Поки Ваня возився з колючкою, виймаючи її з ноги, Володька ще встиг підюджити Юру:

— Ти чого цокотиш зубами? Може повернешся додому? Мамій!

Юра мало не заплакав від образи, але не встиг відповісти — колючку Ваня вийняв і хлопці посунулися далі вздовж білого муру.

— Тут.

В цьому місці ціла гора каміння була звалена під муром, як приступка. Вилізши на неї, можна було дістати руками до верху. Першим, показуючи шлях, поліз Володька, далі Ваня, нарешті подряпався й Юра.

— Тихо! Ша! — зашипів Володька, коли купа каміння з гуркотом посунулася вниз. — Сторож у будці! Мамій!...

Чи стало ясніше, чи то тут було таке місце, а тільки з верху муру можна було досить добре роздивитися навкруги. Володька, Ваня і Юра сиділи на мурі поруч, звисивши ноги вниз.

Там, по тому боці, були хаші кущів і дерев — густі й непролазні зарослі — і від них пахло вогкістю і рясним листям. Шпаркі коники стреко-тіли цілими роями. Кілька ясних плям, кілька білих фігур випиналися там і тут з гущі чагарнику. Схід зблід і небо порожевіло — там ізза гущавини дерев сходив пізній щербатий місяць. Тепер уже ясно було видно, що то фігури серед хашів: то були хрести. За муром простилалося кладовище.

Ваня раптом шморгнув носом і потяг товаришів за штани.

— А може... хай йому... страшно... Христом Богом...

Він не скінчив. Володька ухопив його за холошу й потяг, але Ваня вхопився за його рукав і вони разом плигнули вниз. Там було страшно, але залишатися самому було ще страшніше, і Юра покотився мерщій за ними.

Жах упав теж за ними — зверху, мов яструб. Ваня цокотів зубами і руки в нього трусилися, Юра ввесь задеревянів і ноги в нього не рушали з місця, навіть Володька — хоробрий Володька, син кладовищного попа, що й народився отут, за огорожею кладовища — звівся зовсім блідий.

— Христом Богом... — змолвився Ваня. — Помяни царя Давида і всю кротость його...

— Пішли! — хоробро випростався Володька і боязко озирнувся.

— Ай! — заверещав Ваня по третьому кроці. Він упав долі і заховав голову у траву.

Юра впав теж. Тепер він уже знав, що він вмирає. Серце спинилося, стислося в кульку і покотилося кудись у прірву, у живіт. Просто перед хлопцями стояв хтось високий і стрункий, увесь білий і немов прозорий. Сумніву не було — покійник звівся з могили, щоб розквитатися з нечемними за їхню зухвалість.

Володька опритомнів перший. Його налякав більше несамовитий Ванькин зойк. Він розмах-

нувся і загилив Ваньку в потилицю, потім так-само ударив білу постать по животі. Живіт глухо задзвенів — постать була порожня всередині, але не безтілесна. То був тільки надмогильний монумент, а ніяка смерть з косою.

Вони проминули ще десяток склепів, затамовуючи рух і озираючись на кожного янгола. Місяць уже підбився над дерева і білі монументи немов ворушилися і жили. Вони немов пливли звідусіль і товпилися назустріч нахабним порушникам могильного супокою. Такого не бувало навіть в кінематографі.

— Тут! — прошепотів, нарешті, Володька здригаючись.

Вони спинилися над могилою.

Це була ще зовсім свіжа могила. Чорний горбик — ні монументу, ні каменя, ні хреста. Ще дощ ні разу не падав на рахманну землю могилки — земля була грудчаста й крихка.

— Тут! — повторив Володька. — Вона. Ну?

— Хр... хр... хр... — захарчав Ваня — бо... бо... бо... — Говорити він не міг. Він хотів сказати „Христом Богом”.

Озирнувшись кілька разів, Володька став на приголові; Ваню і Юру він поставив по боках горбка. Потім він хрипко відкашляв і урочисто простяг руку над могилою.

— Ну?...

Ваня і Юра простягли свої тремливі руки теж. Вони поклали свої пітні холодні долоні поверх Володькиної. Лівою рукою Володька смикнув кашкет із голови. Юра поспішив зробити те саме.

Ваня також метнувся був до голови, але тут тільки згадав, що він простоволосий.

— Во ім'я Отця! — поправився він трохи голосніше, але на такому самому шепоті. — І Сина, і святого Духа..

— Амінь! — відгукнувся Юра. До Вані дар мови ще не повернувся.

— Перед Богом! — ще урочистіше зашипів Володька, — і один перед одним... ми присягаємося смертною присягою... Ну? Повторюйте ж за мною... дурні!... Ми присягаємося смертною присягою. Нехай Бог покарає того з нас, котрий порушить цю смертну присягу!

— ...смертну присягу...

— Нехай він стане самогубцем... і буде похований без хреста і сповіді... нехай потрапить до пекла... і нехай диявол знущується там над ним, як йому завгодно...

— ...як йому завгодно...

— Ми присягаємося...

— присягаємося....

— Нікому... ніколи... ні за яких обставин... не виказати того, що довірив нам усім один із нас... на ймення Юрій...

— ...Юрій...

— І ми обіцяємо всіляко допомагати йому в усіх його заходах.

— Амінь!

— ...інь... — прошепотів і Ваня. Дар мови по трошу повертався до нього.

В свіжій могилі під ними лежав похований сьогодні вранці самогубець. Це був найкращий

на все місто Глухів помічник стрижія, мосіе Жорж. Він повісився два дні тому з перепою. Присяга над свіжою могилою самогубця — як відомо кожному, хто бодай трохи розуміється на присягах — найтяжча зпоміж усіх можливих присяг.

*

Юриній бабі було дуже багато років.

Так багато, що вона вже давно перестала цікавитися подіями довкола, і взагалі чимбудь, окрім своєї власної персони. Її реагування на прояви світу довкола неї — обмежувалося двома реченнями. Якщо хтось підчас обіду, сніданку або вечері кидав слово про те, що от мовляв, отака страва йому подобається, а отака ні, — баба флегматично, але голосно, промовляла ні до кого:

— Кому піп, кому попададя, а кому попова дочка....

Якщо коло стола виникала жвава і заповзята розмова, баба раптом починала вовтузитися на місці, жувати губами, крехтати, і нарешті — хитрим, примруженим, затаєним оком позирала на всіх:

— А от скажіть — мружилася вона, готова враз приголомшити всіх присутніх, — чому місяць не з міді?

— Чому, бабусю? — мусіли всі хором, виказуючи глибоке здивування, запитувати її, інакше бо вона страшенно ображалася. — Чому? Не знаємо.

— А тому... — тріумфуючи виголошувала баба, — що він срібний...

Після того вона гордовито зводилася, кликала всіх своїх котів і на чолі котячої зграї демонстративно йшла до себе.

Котів у баби було постійно не менше дев'яти штук. Вони проїдали все батькове утримання, всі мамині приробітки і все те хазяйство, яке намагалася мама утворити, рятуючи від голодної смерті своїх дітей. Коти дерли курчат, перекидали і розбивали глечики з конфітурою, винищували всі запаси в комірці, жерли миттю все, що залишалося на столі бодай секунду неприбраним. Крім того, вони постійно потрапляли в липкі мухомори, і тоді у хаті зчинявся дикий гармидер.

Над Юрою завжди висіла підозра, що то він навмисне садовить котів у мухомори. Це було трагічне непорозуміння. Навдивовижу, Юра сам дуже любив котів і ніколи не дозволив би собі зробити такої нечемности. Правда, то були не просто коти, а коти бабині, отже якимсь способом дошкулити їм було варто, одначе Юрі цілком вистачало інколи наступити котромусь на хвіст, облили водою, або дмухнути крейдою в ніс.

Мишей бабині коти не ловили.

За свого чоловіка — севастопольського героя — бабуся одержувала пенсії двадцять три карбованці сорок сім копійок щомісячно. Ні на родину, ні на котів цих грошей баба не витрачала ні копійки. В неї були інші, важливіші витрати. Щовівторка, в 6-тій годині, вона брала на плечі чорну оксамитну пелеринку, залишену їй у спадку її бабою, зачинивши котів у своїй кімнаті, йшла на нову програму в „Ілюзіон”. Вона купувала кви-

ток за шіснацять копійок у першому ряді при екрані і висиджувала всі три сеанси до дванацятої. Її улюбленими фільмами були водевілі, особливо ті місця, де били скляний посуд, ламали меблі, роздирали одєжі. Вона свято вірила, що все, показане в кіно, так насправді й було, і коли хтось пробував переконати її, що кінофільми видумуються, баба знизувала плечима: „Хто ж навмисне битиме стільки посуду? Це ж, глядіть, самих тарілок він набив сьогодні карбованців щонайменше на двадцять”. До кіна баба ходила сама і ніколи нікому з онуків квитка не купувала.

Другі витрати йшли на шоколяду. Її споживала баба на п'ятнацять копійок щоденно, — чвертьфунтову плитку Сіу і К°. Марно було б звернутися до бабусі з проханням дати шматок шоколядки — вона відверталась і не відповідала й словом. Після бабиної смерті, кілька років пізніше, в її комоді в далекій шухляді знайшли на кілька фунтів блискучих аркушів „срібного” паперу.

Крім цього, з баби був неабиякий читець. Вона передплачувала „Газету-копійку”. Це вона робила з двох причин: поперше, через подив перед такою низькою ціною; подруге, через те, що безплатним додатком до цієї газети були кримінальні романи.

Якось на сторінках своєї „Газети”, баба прочитала оголошення, що славетний паризький лікар, мосіє Рід, береться лікувати від усіх хвороб, при чому його не спиняє ніяке віддалення. Він пропонував свої лікарські послуги всім мешканцям Європи, Африки, Азії і Австралії, за дуже помірну

плату: в російській валюті — карбованець за кожну консультацію. Баба негайно купила закордонну марку і написала мосіє Рідові листа. Вона просила шановного медика точно встановити всі, які в неї є, хвороби, і негайно вилікувати її від них. Мосіє Рід не давав чекати, і за тиждень відповів шановній клієнтці. Він давав згоду, не зважаючи на всю свою переобтяженість, негайно взятися лікувати сердешну пацієнтку. Гарантію на видужання доктор давав абсолютну. Зворушена баба сплакнула з такої уважності закордонного лікаря — що то значить цивілізована країна Франція! — славнозвісний медик, якому й дихнути мабуть не було часу, написав їй такого ввічливого і докладного великого листа. На те, що лист був друкований в друкарні в тиражі щонайменше тисяч двацять, баба не звернула й уваги. Листування з тої пори завязалося регулярне. Доктор вивчив пацієнтку і вирішив лікувати її самогіпнозою. Щовечора лягаючи спати, і щоранку встаючи від сну, баба повинна була проробляти такі лікарські маніпуляції.

Вона ставала посеред кімнати, очима на схід сонця, і проказувала негучно, повільно і вдумливо, з щирою вірою, як того вимагали приписи доктора Ріда, такі три речення:

поперше: „Я хочу бути здоровою!”

потім: „Я буду здоровою!”

нарешті: „Я здорова!”

Після того хвора могла була робити, що їй заманеться: ніяких ліків, ніяких процедур, дієта з улюблених страв. На очах усіх баба почала по-

правлятися, повнішати й молодшати. Лікування допомагало напрочуд. Правда, нічим і ніколи за свого життя баба й не хворіла. В неї були навіть всі чисто зуби і дрібний друк „Газети-копійки” вона перечитувала від початку до кінця без окулярів...

Другого дня Юра прокинувся навмисне рано. Він нашвидку одягся і мерщій підкотився до бабиних дверей. Баба ще не встала — вона тільки почала вовтузитися на ліжку, позіхаючи й покрехтуючи. Потім дружнім хором почали курлякати дев'ятеро котів — баба пестила й пригрівала їх у своєму ліжку. Потім вона почала плескатися біля умивальника, а коти нявчати під дверима. Юра теж притих за шафою біля дверей. Нарешті, він почув, як баба вийшла на середину кімнати й спинилася. „Я хочу бути здоровою, я буду здоровою, я здорова!” Потім зашелестіла оксамитна пелеринка — баба рушала на щоденний вранішній прохід. Вона пройшла повз принішклого за шафою Юру на чолі свого котячого загону — пишно і гордовито, мов свята Цицилія з фільми.

Коли бабині кроки стихли на ґанку, Юра глибоко перевів дихання і навіть перехрестився. Потім знітився, як міг, і мерщій шмигнув у двері до бабиної кімнати.

В невеличкій хатинці було ліжко, комода, столик, стілець і дев'ять котячих матрациків на підлозі в ряд. Юра простував до комоди. Він похапливо висунув верхню шухлядку і зазирнув до середини. Помилки не було — просто зверху лежав сірий невеличкий зошиток: бабина пенсійна книж-

ка. Тремтячими руками Юра розгорнув її. Ось і гроші. Пенсію принесено вчора вранці. За вийнятком на сьогоднішню шоколяду — двадцять три карбованці трицять дві копійки. Юра тицнув їх у кишеню, притис зверху хустинкою і зашпурхавшись за котячі матрацики, кинувся геть...

Юра зроду був чесний хлопчик. Коли мама посиляла його в крамничку за булкою і йому давали на копійку більше решти, він повертав зворушеному крамареві передану копійку. В маминій та батьковій спальні на столику коло ліжка завжди стояла коробочка з грішми „на базар” — Юра ніколи не взяв звідти й стертого гривеника. Взяти мамині чи батькові гроші — це було смішно і неможливо. Коли Юра торік побачив на вулиці, як високий дядя з чорною бородою поклав гаманець мимо кишені і він впав на тротуар, — Юра вхопив гаманець і наздогнавши високого дядю, подав йому загублений гаманець. Ні, — ніколи й нізачо не взяв би Юра чужих грошей... Але ж це були бабині гроші — все одно вони підуть всі до кишені доктора Ріда... А Юрі он як потрібні були гроші — на діло, на поважне діло, берегти тайну якого щойно сьогодні вночі присягли вони з Ванькою і Володькою над могилою самогубця, перукаря, мосіе Жоржа...

*

Крадіжка могла бути помічена не раніше другого дня, коли баба кинеється до грошей, щоб іти купувати свою ідіотську шоколяду. Тоді Юри вже не буде тут, а про те, що має бути після то-

го, як його не буде, Юра вже не думав. Одначе попереду був ще цілісінький день, а до полудня, коли діставши від мами дозвіл на щоденну прогулянку, Юра зможе побігти до міста за необхідними покупками — ще цілих п'ять годин. Гроші, здавалося, пропалювали кишеню, і Юра не знав, де себе подіти. Юра пробрався до свого столика, щоб зайнятися „писанням”.

До „писання” Юра звертався в усі хвилини його важких переживань. Тільки „писання” могло розряти його і дати його стурбованій душі сяку-таку рівновагу і спокій. Як Юриновому батькові фортепіан чи кльомби садових квітів. Юра відкрив каламар, узяв в руки улюблене перо „Наполеон” і розгорнув зшиток.

Тут — хочеш не хочеш — доводиться зрадити Юрину найбільшу таємницю. Вже над два роки — з того дня, як на прикладі Пушкінової поеми „Полтава” Юра пересвідчився про всі високі цінності письменницького ремесла — Юра вирішив і собі зробитися письменником. Невдовзі він і написав свій перший вірш. Дарма, що тієї пори стояло довкола гаряче літо, Юру чомусь спокусив зимовий пейзаж, що й став мотивом першої в його житті поезії. Вірш так і звався „Зима”. От його перша строфа:

Біло, біло все кругом —
Білою скатертю покрите,
Не прорубиш топором,
Що під снігом скрите.
Мороз щипає за ніс,
В будку бідний пес заліз.

З версифікацією чомусь зразу не наладжувалося. Юра вирішив написати роман на три частини „Юрій Немо, малолітній Шерльок Голмс”. Назва була вже кілька разів переписана начисто, сторінки в „загальному зошиті” розмічені, свіже синє чорнило „Алізарін” налите і дванацять штук бронзових пер „Наполеон” куплених. На цьому праця над романом чомусь застопорилася і дарма що Юра щодня дві-три години сумлінно й терпляче висиджував над розгорнутим зошитом з пером в руках, дивуючи всіх своєю смирною поведінкою, — ні слово на чистих і запашних сторінках не зявилося. Юра спробував переписати назву зеленим чорнилом, потім чорним, потім червоним — але твір не посувався. Тоді Юра гірко зідхнув і зошит заховав подалі на якийсь час.

Проте з мрією про своє письменництво Юра розлучитися вже не міг. Він роздобув півстопи доброго паперу, тонкого картону, різнокольорового паперу і обрізків чорної церати. За день була зшита і склеєна перша книжка, — звичайно, не така гарна, як ті, що стояли в батьковій шафі, але ж справа була не в цьому, а в тому, щоб записувати й описувати все те, що він сам бачив і що чув від старших людей. А покищо Юра брав якусь книжку — не читану ще і неодмінно „дорослу”, а не дитячу — розгортав її, клав перед собою, вмочав перо в чорнило і починав її переписувати, до себе, в свій змайстрований зошит. Так він переписав „Князя Серебряного” графа Толстого „Дон-Кіхота” Сервантеса і „Вершника без голови” — Майн-Ріда.

Це була надзвичайна гра! Поперше, як це невимовно приємно водити пером по чистому, гарному папері, ще і в книжці, яку ти зробив власними руками! Сідаючи до писання, Юра ніколи не перечитував наготовлену книжку, отже кожний новий рядок захоплював його змістом, манив далі, вів уперед. Рука писала хутко-хутко, от-от наздоганяючи слова, в грудях ставало затишно, мило і спокійно. Блаженна радість розливалася в Юринім естві — такий схвильований патетичний спокій. Щастя, яке відчував Юра від своєї потаємної гри, він ніколи б не виміняв ні на що інше. Від писання його не можна було звабити ні грою в розбійників, ні свіжим випуском Ната Пінкертона, ні новою програмою в кіні. Коли книжку він переписував до кінця, то вже не були романи графа Толстого, Сервантеса чи Майн-Ріда — вони були Юрині...

Отже, Юра притиснув в кишені двадцять три карбованці трицять дві копійки, належні бабі, сів до стола і присунув до себе зошит і перо. Він писав правою рукою, а лівою перегортав сторінки і раз-по-раз торкався навісної кишені з грішми. За кілька хвилин він за кишеню забув.

Враз вдарило Юру ізсередики чимось гострим і болючим.

Юра зірвався, пошпурив перо і прожогом вискочив у передпокій. В передпокою нікого не було. Серце Юри колотилося, як несамовите. Воно могло мабуть розбити груди і виплигнути на брудну підлогу. Миттю, вихорем, але навшпиньки, Ю-

ра перестрибнув через передпокій. Він розчахнув двері і станув на порозі бабиної кімнати.

Ах! Баба стояла там, посередині, скликаючи котів. Вона щойно повернулася з ранішньої прогулянки.

Але Юра захолов, вмер тільки на одну секунду. Другої секунди він уже стояв перед бабою, заломивши голову догори — просто їй в лице.

— Бабо! — пропищав Юра, мов придавлена миша, затинаючись. — Бабонько! Ви, як ішли, впустили вашу песійну книжку на підлогу і ось з неї висипалися всі ваші гроші. От. Двацять три карбованці трицять дві копійки. Перерахуйте, будь ласка — я їй копійки не взяв...

*

Тепер вже вертатись додому не було ніякого сенсу.

Юра вибіг мерщій надвір і ледве стримуючи голосний плач, що духу побіг у найдальший закуток саду. Сльози рясно текли по щоках і просто за комір. Юра був нещасний, бідний, самотній.

В найдальшому закутку — за гімназичною лазнею, в бузиннику, аж під парканом, за яким вже було подвіря поштового чиновника, колезького асесора Бови — Юра насамперед гірко виплакався, вилив всі сльози, які тільки були під горлом. Червоненький будиночок Бови — одноповерховий з маленьким мезаніном на два вікна — був просто перед застеленими слізьми Юриними очима. І Юра не міг відірвати погляду від цих двох звабних,

надзвичайних вікон. На них були жовті фіранки і вони тихо колихалися від блаженного літнього вітерця.

Потім Юра побрів за шопу. В тісному протулку між шопою і парканом — спираючися ногами на стінку шопи і на паркан — Юра видряпався під самий дах. Там він знітився і пірнув в щілину під стріху. Це був хід на горище. Крізь сміття, павутиння й порох Юра накарачках пробився аж у другий його кінець. Там стояв великий старий кошик, і Юра відкинув його поламану покришку.

В кошику була торбинка з сухарями, бляшанка з конфітурою, пляшка з олією, великий садовий складаний ніж, кишеньковий електричний ліхтарик з батареєю, сплетена з мотузок драбина завдовжки сажнів три, пістолет, зроблений з вистріленого патрона, баночка з чорним порохом, жменя олив'яних пльомб, порубаних на дрібні гострі шматки, зверху — великий, чорний, з широкими крисами капелюх.

Юра зачинив кошик. Додому треба було ще повернутися.

Але раніше, ніж вийти, Юра нишком визирнув і уважно роздивився, наставивши комір. Це було, звісно, ні до чого — і так було видно, що на дворі нікого нема, поставлений комір не затуляв і підборіддя, а вихід зпоза кльозета нікого не компромітував. — Дарма, Нат Пінкертон завжди визирав саме так, як мав звідкілясь вийти, і Юра вважав це обов'язковим і для себе.

Перед обідом раптом з'явився Володька. Він тримав руки в кишенях і посвистував. Під пахвою в нього були якісь книжки — адже за якийсь тиждень мала вже початися і школа. Володька довго і нарочито голосно — поки їх могли почути з сусідньої кімнати — пояснював Юрі, що в цьому році їх будуть учити з арифметики, російського, релігії. Від усього серця він радів з того, що цей рік, в першому класі, будуть вже викладати в них і довгождану географію, зокрема і про океани та суходоли. Коли ж у сусідній кімнаті не залишилося нікого, Володько визирнув у вікно і секунду послухав під дверима, злігши долі на живіт. Тоді нахилив до себе Юру і ледве чутно прошепотів йому на вухо:

— Все готове!

Після того він звівся, закрив руки до кишень і, байдужісінько насвистуючи, таємниче поводячи бровами — зник.

Підчас обіду з бузинника засвітав Ванька. Юра кинув ложку з борщем і мерщій вискочив на двір. Ванька був босий і без шапки. Він роздивлявся навкруги, вбираючи голову в плечі, вигинаючись і застережливо тулячи палець до губи. Очиці його таємничо зиркали назад, на мезанін будинку Бови. Довкола ген нікого не було, але Юра вхопив Ваньку за руку і потяг за ріг. Там, ще раз проробивши всю процедуру таємничої обережності, Ванька, вийняв з вуха невеличку паперову кульку, розгорнув її і розгладивши на коліні, мовчки простяг Юрі. Невправною, малограмотною Ванькиною рукою там було надрапано:

„Рівно в дванацятій”.

Юра озирнувся. Жовті фіранки на правому вікні мезаніну тріпотіли і здається поза ними метнулась якась чудна тінь. Віддих Юриний спинився.

Після обіду мама раптом оголосила, що до міста приїхав звіринець з малпампи, леопардами і ведмедями, і вона вирішила зробити дітям утіху і повести їх туди.

Серце Юрине стислося. В звіринці Юра ніколи не був і це була мрія цілого його попереднього життя. Малпи, леопарди, ведмеді! А може й — жирафи, струси і слони? Звідки мамі знати — їй що миша, що жаба — все одно... Юра гірко і трагічно посміхнувся: і чому це в житті завжди так, що маєш вимріяне аж тоді, коли воно вже стає тобі непотрібне?...

Юра сказав, що він хворий, і залишився дома.

Коли всі пішли, Юра вийшов у передпокій і прислухався. Батько ліг спати, баби теж не було — вона пішла зі своєю шоколядою. Дружно нявчали заперті коти. Юра був страшенно блідий і хрестився маленькими, швидкими хрестиками. Що робити? — іншого виходу в нього не було. Притьмом він кинувся до бабиних дверей. Дев'ятеро котів кинулося йому назустріч, але двома ударами ноги Юра розігнав їх по всіх кутках. Тоді підбіг до комоди і витяг шухляду. Двацять три карбованці трицять дві копійки опинилися знову в Юриній кишені, під зжмаканою хустинкою. Гроші були йому потрібні до зарізу...

У дванадцятій Юра з'явився зза шопи з саморобним наплечником. Попід парканом він тихо скрадався в напрямі до бузиннику і будинку Бови. Чорний ширококрисий мамин капелюх був для Юриної голови завеликий і все зсувався до самісінького підборіддя.

За рогом Юра спинився, щоб перевести дух. Це було невимовно трудно — адже він був один, довкола була чорна ніч, попереду було тільки невідоме — було страшно, як ніколи. Рішучість, відвага і все інше тікали і зникали просто на очах. Ще хвилина, і Юра — це він чудово відчував — злякається остаточно. Цього не можна було допустити. Треба було вживати рішучих заходів.

Юра відсунув капелюх на лоба і миттю озирнувся навкруги. Довкола були тільки чорні тіні кошлатих бузинових кущів. Юра насунув капелюх на лоба і урочисто підніс руку догори:

— Браття-експропріатори! — прошипів він. — Сьогодні наша льожа вчиняє свій перший акт експропріації. Нехай він потрясе уми і серця всього людства. — Бузинник стояв тихий і мовчазний. — Брат Юрій, ви готові?

— Го... готовий... — хотів відповісти Юра, але всередині все похололо і немов би щось обірвалося. — Готовий.

— А — мама?...

Голова похилилася і чорний мамин капелюх впав долі. Про маму не треба було згадувати. Ця згадка відразу параліжувала все. І рішучість і відвагу і наміри льожі експропріаторів. І роздирала Юрину душу надвое. Юра знесилено сів долі. Бід-

на мама! Як же вона сама? Хто її захистить?! Юра метнувся назад. Він же був маленький, бідний, і його треба було захистити. Назад!

Ні. Юра вже був великий. І ні в якому разі не малий. Треба вперед!

Юра спинився. В груди він набрав повно повітря. Очі він заплющив і повернувся лицем на схід, де саме зводився над горизонтом великий, червоний і щербатий місяць.

— Я хочу це зробити... — прошепотіли його бліді й змертвілі вуста, — я зроблю це... Я вже зробив!

І раптом Юра і справді зробився сміливий, хоробрий і рішучий. Він копірснув зім'ятий копелюх ногою, кинув долі наплечник і вийняв з кишені електричний ліхтарик. Потім у два стрибки був уже біля паркану до подвіря Бови. Два чорні з мезаніну вікна стояли якраз проти Юри над парканом. За поясом в Юри стирчав пістолет з рушничного набою і великий складаний садівничий ніж, у лівій руці він тримав згорнуту мотузку драбину.

Тої секунди віконниця в мезаніні рипнула і з тихим шелестом розчинилося праве вікно. Юра аж закусив губу і сльози розчарування бризнули з його очей — він так сподівався, він так вірив, що все буде тихо. По стіні спустилася мотузка з камінчиком накінці. Так, як і було умовлено через Ваньку.

Механічно Юра перестрибнув через невисокий паркан, налапав кінчик мотузки, прив'язав його до першого щабля мотузяної драбинки. Страх

стискав Юрі серце. „Непоправно, непоправно, тепер вже нічого не можна повернути назад” — снувалося в Юриній голові. Мотузяна драбинка спинилася ще перед самою віконницею. Майнула рука, підхопила горішній щабель і зникла з ним у чорному отворі вікна. Тепер драбинка затремтіла і засіпалася — драбинку привязували за вікном.

Час утекти ще був. Плигнути через паркан назад у бузинник і прожогом наживати додому — він міг би встигнути. Але Юра не зробив цього.

З вікна по стіні, шукаючи щаблів драбинки, з'явилися дві ноги. Потім спина, плечі і голова. По драбинці вниз спускалася невеличка дівчинка. Йй, як і Юрі, було не більше, як років дев'ять-десять. Вона сплигнула на землю і нерішуче спинилася перед Юрою. В руках у неї був вузлик. Драбинка бовталася вздовж стіни. Подув вітерець, і віконниця вгорі рипнула. Дівчина швидко і боязко поглянула туди. Юра не міг ворухнутися. Його ноги, руки, весь тулуб належали комусь іншому. Треба було бігти, тікати наосліп — Юра не міг ворухнути і пальцем.

Дівчина роздратовано, нетерпляче тупнула ногою:

— Ну? — прошепотіла вона, ляскаючи зубами. — Ну?

— Я хочу зробити... Я зроблю... Я вже зробив.

Всі сили враз повернулися до Юри назад. Він упав на ліве коліно і простяг руки до дівчини:

— Вассо! Дамо серця мого! Я вас шалено кохаю!

— Ах! — зідхнула дівчинка, затуливши лице руками.

*

Місто кінчалось кладовищем, далі були глинища, і за ними стара покинута цегельня. Від цегельні залишилися самі спогади — димар, одна заіржавіла вагонетка і зогнила собача буда. Щодо глинищ, то й вони вже давно поросли бур'янами й завалилися. Вже кілька років сюди не заходив і не зазірав ніхто. Крім Володьки з Юрою і Ванькою. Тут, в одному із схилів, ще навесні, бавлячися в розбійників і піратів, вони викопали собі зовсім непогану печеру. Вона мала тісний вихід назверх, але всередині була завбільшки з добру комору. Її і наготовили тепер для Юри з Вассою.

В печері було повно свіжого сіна, стояв глечик з водою, а під сіном десятків три Нат Пінкертонів, Нік Картерів, Шерльок Голмсів.

Місяць вже зійшов і світив простісінько в отвір печери. Від того було дуже неспокійно й моторошно. Юра сидів на порозі і не відриваючи очей, вдивлявся в похмурі зелені тіні на дні і по схилах глинища. Господи! Там, здається, хтось ворухився. Але хмарка набігла на місяць і моторошні тіні пропали: довкола були знайомі до останньої грудки кладовищні глинища. Васса забилася в самісінький куток і сиділа, тремтячи всім тілом і цокаючи зубами.

— Ну! — насилу промовив Юра: Таж ну! Мамій!...

Юра побачив Вассу вперше, коли вона, розчинивши широке вікно в мезаніні, сиділа на підвіконні й дивилася на гімназичне подвір'я, де бавився Юра з товаришами в війну „руських з кабардинцями”. Юра поглянув на Вассу і серце його раптом здригнулося. Він глянув вдруге і — почервонів. Втретє він уже не наважився глянути... Зате він негайно, просто так собі, розпитався в товаришів, що то за противне дівчисько визирає з вікна і заваджає їм гратися. Відомости були такі: Васса була найменша дочка колезького асесора Бови. Матері в неї не було, мачуха її не любила. Васса жила затуркана, забита, боса і голодна. Її не віддавали до гімназії, їй забороняли бавитися з сусідськими дітьми. Зате у хазяйстві вона справлялася за дорослу наймичку. В вільні хвилини і на ніч зла мачуха зачиняла її в комірці, в мансарді саму. То були найкращі Вассині хвилини. Вона розчиняла вікно — цього не було видно з маленького Бовиного подвір'ячка — і озирала широкий прекрасний світ... Заховавшись між кущами бузини, Юра щодня надвечір прибігав дивитися на Вассині смугляве личко, її чорні кучері, її довгі тонкі білі руки, її сумні очі. Він зрозумів, що його далше життя неможливе без Васси. Коли ж він побачив, як сумні Вассині очі плачуть рясними, тихими сльозами — буйна екстаза вдарила в Юрині мужні груди. Юра зробить її щасливою. Він присягнув собі на тому найтяжчою, яку знав для себе, присягою: нехай пропадуть всі мої книжки, нехай мені дадуть „зле” з поведінки, нехай я не перейду

до першої кляси, нехай батько забере мене з гімназії і віддасть у свинопаси!...

Про Вассу, її гірку долю, та все інше — окрім свого до неї нестримного кохання — Юра негайно розповів своїм приятелям, Вані і Володі. Доля Васси схвилювала всіх. Мачуху вирішили забити. Потім з'явилася ідея написати їй загрозливого листа. Нарешті, закоханий Юра заявив, що він Вассу „експропріює”.

Хлопці, вже давно, ще з Різдва, коли в місті трапилася експропріяція каси на цукроварні поміщика Терещенка, збиралися і собі стати експропріаторами.

Юра через Ваньку відправив Вассі листа:

„Прекрасна Незнайома! Будьте моєю!

„Якщо Ви, Вассо, згодні, то кивніть головою з вікна, коли ми гратимемо на подвірі. Я — невисокий на зріст, золотавий блондин, та Ви пізнаєте — я дивитимусь просто на Вас.

Ваш назавжди Незнайомець”.

Васса відповіла зразу:

„Я згодна. Кивну. І я вже Вас пізнала.

Твоя до могили Васса”.

Лист Васси був написаний кровю, виточеною з пальця, наколотого голкою. В Юри пішла обертом голова і він мало не вмер від кохання. Він кохав Вассу ніяк не менше, як Дон-Кіхот Дульцінею Тобозьку...

І от Васса була поруч: вона сидить у кутку і тремтить. Чого вона тремтить? Адже літо, і зовсім не холодно.

Юра завовтузився і його аж обсипало жаром. Що ж його тепер робити? Ну, викрав даму серця. От вона тут. А далі що?

Юра спробував кашлянути. Нічого не вийшло — кашель застрягав у горлі. Очевидно, треба було щось сказати. Господи! Але що треба в таких випадках говорити? Зосереджено Юра почав пригадувати, що там таке виголошував Дон-Кіхот, коли припавши на одне коліно, освідчувався у коханні прекрасній Дульцінеї?

На сході половіло і навіть рожевіло по обрії.

Враз Юру пронизало. Ага! Треба, очевидно, підійти і поцілувати дамі серця руку. Руку? Поцілувати? Дамі серця? — Ні. На таке Юра не наважиться. Поцілувати руку? Ні.

А потім — до чого це? Ну, скажімо, Юра б наважився, підійшов би і поцілував би. А далі що? Не можна ж руку цілувати безперестанку. Це ж набридне. Що далі?

Нудьга підступала Юрі під серце. Господи, Господи, хоч би ранок швидше, чи що! Може піти і покликати Володьку з Ванькою? Володька мабуть знає, що треба сказати дамі серця.

— Хочете, — раптом прорвався таки голос з Юриної горлянки. — Я запалю свічку, або ліхтарик, і ви почитаєте „Печеру Ляйхтвайса“?

Васса не відповіла. Вона тремтіла і ляскала зубами. Схід вже порожів з краю до краю. За

глинищем, на цегельні закричав якийсь птах — придушено і шипляче.

Юра відчув, що він потроху важніє, очі терпнуть, і все довкола немов відходить кудись далі, за хмару. Він позіхнув. Ага, це хотілося спати!

Юра швидше схопився і протер повіки. Такий сором — ще й заснути при дамі серця! Юра схопився свого наплечника і почав перебирати речі. Бляшанка з конфітурами. Може запропонувати їй? Сухарі, олія, порох, оливо, набої. Все на місці. Все ціле. Але — як же бути з дамою серця, коли хочеться спати? Не спати зовсім? Хто ж це витримає?

Юра протер очі і поглянув у куток. Тепер вже в печері було зовсім видно. Дама серця сиділа, тремтіла і плакала.

Юра здригнув і розплющився. Голова сильно пекла. Юра висунувся передньою частиною тулуба з проходу печери і проміння сонця палило йому просто в маківку. Сонце було вже ген високо — був білий день. Чому він десь в ямі, в землі, а не вдома, в ліжку — Юра не міг зрозуміти. Це мабуть таке йому снилося. Він відхилився від сонця, потягся й перевернувся на другий бік — хай собі сниться далі. Але враз щось замлоїло під грудьми. Юра зірвався і сів. Господи! Невже ж це правда? При сонці, вдень — навіть не віриться!...

Юра нишком, крадькома, поволі, озирнувся. Печера була порожня. Дами серця не було.

Тремтливими руками Юра взяв бляшанку з конфітурою і відкрутив покришку. Це були вишні. Юра поклав на язик одну, другу, третю. Сироп доводилося злизувати просто з пальця. Непомітно він вилизав бляшанку до дна.

Потім Юра звівся і схвильовано зідхнув. Як лунко в великій і порожній печері захурчали камінці, коли нога сприснула і грудка покотилася глинищем униз. Юра знову був сам. Гіркота защемила серце. А може то була й не гіркота? Щось немов би кінчилось. Або щось немов би почалося. Невідомо, що це таке було...

На всякий випадок варто було закласти руки до кишені і зневажливо засвистати, як це добре умів робити Володька. Але тут нараз Юра аж підскочив: Господи! В лівій кишені, під зжмаканою хустинкою лежала пака грошей — двадцять три карбованці трицять дві копійки. Юра затхнувся і кинувся з усіх сил — швидше, швидше, мерщій — віднести гроші і покласти назад!

Юра зразу ж опанував себе. Він спинився і неквапом наблизився до виходу з печери. Потім, не поспішаючи, наставив комір, насунув капелюх до брів, і тоді помалу вистромив голову і обережно роздивився праворуч і ліворуч. Обережність тут, у глинищах, була, звісно, зовсім непотрібна, алеж так завжди робив Нат Пінкертон, і Юра вважав це і для себе обов'язковим.

Опинившись на глинищі, просто неба, під сонцем — Юра враз зірвався, вилискуючи пятами, щосили понісся геть.

ВІЙНА ЧЕРВОНОЇ Й БІЛОЇ РОЖІ

Він лежав під кущем шипшини горілиць. Одна нога була зігнута в коліні, друга випростана зовсім, руки широко розкинуті, голова назад — над оскаллям зубів гостро вгору стирчало вузьке хлопчаче підборіддя. Дикої рожі гілля схилялося низько і величезні жовтаво-рожеві суцвіття барвистими гронами звисали униз — немов би навмисне. Але вітер злегка колихав шипшину, і все це було не сон, а насправді. Револьвер „Лефоше” затиснутий в правій руці, хоча крові ніде видно й не було.

— Зараз прийдуть з поліції — прошепотів хтось — вони вже знають...

Але було так тихо і мова звучала так чудно, що голос урвався і хлопчик ніяково обсмикнув поли білої літньої форменки під пояском з бляхою. Всі переступили з ноги на ногу. Олівці, пера та каламарі тихо брязнули в наплечниках. Було зовсім тихо, і тільки весняне птаство дзвінко гомоніло в хащах соковитої зеленої гушавини бульвару.

Бульвар був величезний. Він розлягався і праворуч, і ліворуч над урвищами, над глибочезним проваллям — і на дні ущелини бігла гірська річка.

тісним зашморгом обтікаючи високий і неприступний острів. Дахи, кам'яниці, церковні бані, костельні вежі і поміж ними білий мінарет — тісно купчилися на кам'яній брилі острова. То був центр. Зруйновані башти й покриті мури давньої турецької фортеці ще оточували будівлі і вузькі проїзди старого міста, — неправдоподібні та ілюзорні, немов декорація. І визубні фортечних мурів дивилися сюди, через провалля ущелини — покинуто і сумно, немов з самого бузкового вранішнього неба.

Хлопчаки стояли бліді, раптово схудлі і розгублені. Це був перший мертвяк, якого бачила більшість із них у своєму житті. Алеж цей мертвяк був дотого і самогубець. Мало того — цей самогубець був усім їм відомий шкільний товариш. Його прізвище було Ржицький і дражнили його за розірвану верхню губу „крілик”. Он осторонь, спершись на стовбур молодої акації, стояв його однокласник, з пятої класи Пашута. Щойно вчора вони верталися з гімназії додому разом, і — це всі бачили — крілик Пашуті позичив до ранку, тільки до ранку, французький підручник. Пашута стискав тепер цю синю в цератовій оправі книжечку в лівій руці, а в правій несвідомо мняв щойно зірвану білу китицю цвіту акації. Терн поранив йому пальці, краплі крові стікали вниз і фарбували китицю — в китиці були вже поруч і білі, і червоні квітки — акації скрізь довкола пахли солодко, задушливо і запаморочливо і здавалося, поза цими пахощами нема вже на світі нічого — ніякого іншого життя...

Хлопчаків довкола шипшини все прибувало. Було пів на дев'яту, а через бульвар ішли до гімназії всі, хто мешкав у новому місті, або на фільварках. Уже куц шипшини був оточений колом. Уже було щонайменше з півста хлопчаків — і девятилітніх малюків, і дев'ятнадцятилітніх вусатих восьмиклясників. Нові підходячи підплигували ззаду, намагаючись роздивитися через голови товаришів, задні натискували на передніх, передні опиналися, задкували, але мовчали. Нарешті хтось наважився нахилитися і помацати чоло. Зразу він з жахом відсмикнув руку назад. Чоло було холодне, як лід. А довкола був гарячий майський ранок. Вранішня роса пала на скуйовджене волосся. Ржицький умер ще, очевидно, вчора ввечір.

— Поліція!

Всі сахнулися в сторони, але зразу стямилися і зімкнули коло знов. Пристав у синьому сюртуку і двоє поліцаїв позаду хутко виринули зза кущів жасмину і з гілки, торкнутої рукавом пристава, рясним снігом посипались ніжні пелюстки.

— Попрошу разойтись! — гукав пристав ще здалеку. — Марш в гімназію!

Він сказав щось ближчому поліцаєві, і той, засмоктавши сюрчка і розмивши щоки, засюрчав різко, дошкульно і довго.

Але гімназисти тільки поправили наплечники і нерішуче відкрили коло на крок.

Пристав увійшов у середину кола і хутко нахилився до мертвого хлопчака. Хвилину він роз-

дивлявся, крехтячи від незвички схилятись. Потім він випроставсь і закусив вус.

— Он мертвий! — сказав пристав тоном, що не припускав ні заперечень, ані сумнівів. Тоді тихо, несподіваною від його опецькуватої фігури котячою ходою, він обійшов тіло і спинився біля голови. Його погляд прикипів до правої руки мерця з затиснутим у кулаку заіржавілим револьверчиком старовинної системи „Лефосе”. — Це самогубство! — нарешті урочисто ствердив він. Потім пристав хутко простяг руку і схопив юнака, що стояв зовсім близько ліворуч, за пальці правої руки. Пальці розігнулися, і пристав вийняв з них клаптик паперу. Всі ворухнулися, і між хлопчачами перекоотився невиразний шелест. Двоє поліцаїв стояли виструнчившись і дружно сопли. Пристав розгорнув папірець і прочитав:

„Життя набридло... К. Ржицький”.

Ще четверо поліцаїв наближалися поспішно від головної алеї.

— Прошу розійтись! — зарепетував пристав. — Хто не відійде, того негайно доставимо до директора через поліцію!

Коло розірвалось і хлопці відсахнулись. По одному, по двоє вони рушили від шипшини в різні боки.

Четверо поліцаїв увійшли просто в юрбу і підштригаючи піхвами шабель, підганяли неквапних. Гімназисти розбігалися.

Двох інших поліцаїв підійшли до трупа і взяли його за ноги і за плечі. Вони підняли його — руки мертвого хлопця звисали по боках і скоцюрб-

лені пальці торкнулися землі. Велика кривава пляма лишилася долі. Газон хоронив ще форму тіла, як гіпсовий зняток. Тільки скремі травинки випростовувалися там і тут. По берегах великої темної плями лежали примяті квітки з газону — біла кашка, кульбабка і стокроть. Цілий кущ павиних вічок був розчавлений і вмятий у ґрунт.

Озираючись, гімназисти рушили в напрямі до міста. Звичайно, йдучи до гімназії вранці, вони жваво дебатували, хто має право й хто винний у Тріполіс — турки чи італійці. А також — як добре було б податися диверсантами на Балкани, до повсталих чорногорців і болгар. Сьогодні вони гомоніли схвильовано і тихо. Алея до нового моста йшла над самісіньким урвищем і тільки низенький живопліт оберігав пішоходів від провалля. Старезні каштани схилили свої шати через алейку над ущелиною, хашчі жовтої акації ховали їх стовбури, бузок і жасмин оточував альтанками рідкі бослони, біла акація стирчала просто з провалля, укліщившись корінням межі скелями. На крайньому березі стояло кілька смерек. Далі вже було каміння, асфальт і перші кіоски по цей бік нового мосту. Місто плило юнакам просто назустріч. Он — ліва башта, моторошна й привабна. В її нижчий салі під стелею були ще диби, в підлозі були кільця й заіржавілі ланці, а просто із стінки стирчали людські кістки — туди, в стінку, дві сотні літ тому замуровано живцем якусь грішливу любку старого турецького візіря. На вершку башти ріс самотний крислатий японський клен. Правої башти вже не було. На її місці висіли три величезні —

що й звідси, через провалля, можна було прочитати — кольористі реклями: „Біоскоп Люкс”, „Ілюзіон Маяк” і „Кіно Пате”.

На передмісті юрбу старших гімназистів зустріли веселі й кличні вигуки квітникарок. Вони простягали назустріч цілі кошики останнього вже перського бузка, великі букети пізніх тюльпанів, невеличкі бутонієрки з перших червоних троянд. Квітникарки струшували букетами просто перед обличчями жаданих покупців і дрібні, як паморозь, крапельки роси рясно летіли на щоки, на губи, в очі. Квітникарки скрикували „весна! весна! весна!” і ладні були віддати квіти за півціни. Вони просили за кошик бузку — білого, махрового, перського — тільки три копійки. За букет тюльпанів — жовтих, червоних, рожевих і строкатих — пятак. За одну троянду — гривеник. Завтра ще одним днем стане ближче до літа і ціни на квіти зміняться: троянда коштуватиме копійку, тюльпани — три, а перський бузок — гривеник. А за тиждень ви матимете за пятак величезний букет найкращих троянд.

На небі не було ні хмарки. Сонце підбилося високо і щедро заливало все — і білі однострої гімназистів, і стару турецьку башту, і брук, і ятки торговців „східними ласощами”, і зелену гушавину буйних парків, і тихі води річки на дні ущелини, і гори квітів, і цілий світ. Ще кілька днів і — навчальний рік закінчиться. Промине гаряче південне літо. І коли восени, на рік за ці три місяці змужнілі, юнаки вернуться знову до школи — тут перед мостом обабіч просто на землі лежати-

муть гори кавунів — білих, зелених, чорних і мармурових, і гори золотих та смугастих днів — канталупок, дубівок, бухарок і зимівок. На рогожних підстилках розсипатимуться піраміди яблук і груш незчисленних гатунків і невичерпних кольорів. У кошиках і на ятках пишатимуться важкі грона різноманітного винограду. А мішки будуть набиті айвою, мушмалою, інжиром, грецькими горіхами, волоськими горіхами, горішком диким, земляним, фісташкою, турецьким ріжком. І сонце знову світитиме з прекрасного розлогого небозводу на червоне золото садів, на роси привалої трави, на вузькі вулички й закапелки старовинного міста, на засмаглі лиця дітей — на цілий світ.

Але гімназист п'ятої класи камянець-подільської класичної гімназії, Казимір Ржицький, у своїй посмертній записці написав:

„Життя набридло... К. Ржицький”.

*

Лекції в гімназії на цей день були припинені. Старшоклясники засвистували надзирателів, улаштовували італійські страйки нелюбим педагогам, вигукували крізь розчинені у веселий весняний день вузькі гімназичні вікна — „життя набридло!” Малюки підсипали соду в каламарі, заливали лавку чорнилом, розкидали табаку по коридорах, з насолодою чхали і заводили котячі концерти. Вони теж хором гукали на вулицю — „Життя набридло, життя набридло!” За цей рік це було

в гімназії вже четверте самогубство. У грудні повісився зацькований латиністом семиклясник Карпенко, в січні отруївся, не змігши заплатити за право навчання, шестиклясник Галич, у квітні втопився Мовшович, недопущений до іспитів.

— Життя набридло! Життя набридло! — вищали малюки. — Карпенко! Галич! Мовшович! Ржицький! — горлали старші.

Відпускали по одній клясі — щоб розходилися потроху і не збиралися разом. Зграйки хлопчаків радісно вилітали з похмурих і вогких мурів старого єзуїтського монастиря, сто років тому переробленого на царську гімназію, і захоплено вітали прекрасний, повний сонця, барв і веселого повітря, травневий день. Мить — і шумливі зграйки тихо танули, розтікшись в лябіринті вуличок, завулків і закапелків старого міста.

Але за мостом — а через нього треба було йти всім на нове місто — вже стояли старшоклясники і перепиняли всіх. Несподівано вільний день годилося прожити радісно і з смаком. Вирішено всією гімназією влаштувати „весняний базар” — бити учнів приватної торговельної школи. Така мала бути тризна над свіжою могилою Казимира Ржицького.

Хіба „торговельники” були винні в тому, що Казикові Ржицькому набридло життя?

Пів на третю торговельники зявилися проти бульвару. Дикі крики зустріли їх. Гімназисти зайняли високий насип посередині бульвару, торговельники купчилися біля фosi вздовж вулиці. Старші стояли покищо осторонь, схрестивши руки

на грудях, демонструючи своє презирство і готовість до бою. Малюки тимчасом нахвалялися.

— Комерсанти-обскуранти! — вищали малюки з білими гербами на синіх кашкетах.

Почався „базар”.

Билися однолітки з однолітками. Кляса проти кляси. Високий з високим, маленький з маленьким. Спочатку хапалися в обійми — щоб захопити і закліщити руки супротивника. Ламали поперек і падали долі. Тоді качалися по землі, напружуючи всі сили, щоб бути зверху. Билися один на один — тільки один на один, і це було неможливо, щоб хтось третій підставив ніжку, вдарив під колінку, зшахрував. Якійсь сотні гімназистів не вистачило пар — торговельників було менше — і вони танцювали довкола, верещали, вигукували погрози, зухвальства, глузування.

Тіла гучно гупали долі, земля гула, хлопці сопли, хропли і хрипіли здавленими, насадженими голосами. Вони питалися тільки одного — „піддаєшся?” і відповідали тільки одне — „ні!” Білі форменки вже були викачані в зелень. Штани потріскали на всіх місцях. Лікті і коліна стерті в кров, носи розюшені. Під очима світилися сині ліхтарі. Гімназисти перемагали.

Біля виходу до нового мосту стояв одноногий на костурах гімназист. Він був нездатний битися. Він вартував. Якби близько з'явився хтось з гімназичного начальства, він повинен був одягти на костур кашкет і здійнявши високо над головою, махати. Раптом він швидко став на костури

і поспішно зашкандибав геть, зовсім геть, вбік до вулиці. Він майже біг.

Доріжкою від головного виходу просто до галявини, на якій відбувався жорстокий бій, улаштований на память самогубця Казимира Ржицького, як бучна і кривава тризна, тихо і не поспішаючи, простувала група молодих людей. Це були юнаки років по сімнацять — двацять, один-в-один дебели і кремезні, кашкети вони мали на зразок університетських і штани блакитні, як у політехніків. Вони йшли, засунувши руки глибоко у кишені. Шапки були в них набакир. За вухом у кожного була квітка — тюльпан, шипшина або нарцис. Вони поводитися зухвало, насолоджувалися чудовим літнім днем. І цілий світ був, — їхня приватна власність. Вони підсвистували і наспівували. Хода була в них лінива і грайлива. Вони колихалися, коли йшли, вони похитували клубами і плечима, човгали підощвами і збивали куряву. Було їх чоловіка з трицять.

— Ісусова піхота! — гукнув хтось.

— Ісусова піхота! — туж мить розітнувся загальний крик.

Вдарила паніка.

Бій враз спинився і розпався. Пари розійшлися. Переможці кинули подоланих. Розпластані долі зірвалися. Ніхто вже нікого не бив. І гімназисти, і торговельники кинулися вростіч, хто куди.

Поле боевища спорожніло. Була тільки примята трава, зірвані квітки, сколошкані кущі. Край стежки сидів один хлопчик і плакав: йому вибили ногу і він не міг рушити з місця. Біль був страш-

ний, але хлопчик плакав зовсім не від болю, він плакав з жаху — він залишився один і наближалася Ісусова піхота.

Семінаристи спинилися. Можливо, боєвище і не привабляло б їх. Алеж раптова і панічна втеча — таке стихійне визнання їхньої незаперечної могутності — лестило і дратувало. Войовничий поклик розітнувся — хтось споміж них вигукнув його гучно і довго — і зразу вони зірвалися і кинулися наздогін.

Семінаристи були старші й кременіші. Їхні ноги були довші і прудкіші. Вони наздогоняли утікачів по одному і били нашвидку — два ляпаси по пиці, раз в потилицю — бо часу не було і треба було наздоганяти і бити далі. Вони били без розбору по черзі всіх — старших і молодших, гімназистів чи торговельників. Для Ісусової піхоти закони не існували. Вони були найдужчі в місті. Вони панували і чинили що завгодно.

Але тепер їх було раптом чоловіка з трицять, і це, нарешті помічено і усвідомлено. Чотири сотні гімназистів і половина з цього торговельників вернулися і вдарили назад. По п'ятеро, по десятеро на одного вони хапали семінариса за довгі ноги і валили на траву. Потім плигали зверху і починали тусати, наповняючи небо переможним і зухвалим вереском. Тоді побитих вони товкли ногами в землю і примушували їсти траву, квіти, торішне листя.

На насипі, що відділяв бульвари від вулиці, з десяток поліцаїв свистали щосили, роздмивши

щоки і животи. Вони скликали всю поліцію на втихомирення оскажених школярів.

Башти турецької фортеці дивилися крізь амбразури — здивовано й похмуро. Сонце світило щедро і для всіх. Повітря аж бриніло від сонячної напруги перших літніх днів. Пахло все — як може пахнути літнього сонячного дня: буйна зелень і рясна глиця, хащі квітучого чагарника і густий молодий газон. Пахла акація, жасмин, каштани, маслини. Пахли гіяцинти, нарциси, цикльомени.

Тіло Казимира Ржицького лежало в поліційній трупарні і судовий медик мав робити розтин.

*

То був день „білої квітки”.

Ще зраня по місті пішли пари зі скарбонками для добровільних пожертв. Після обіду їх побільшало. Молоді офіцери, молоді чиновники, студенти — в парадній одежі, зі шпадами при боці — вели своїх дам, найгарніших панянок дворянського товариства. Вони були в величезних капелюх, тонко статурні, мов гриби, і в білих сукнях — закритих до горла, з високими плечима і зовсім вузькими спідницями внизу. Ці квіти вони приколювали стрічним на груди і кавалери підставляли скарбонки для пожертв. Було дуже весело.

Ввечір на бульварі мало відбутися величезне всенародне гульбище — ілюмінація, льотерія, фаерверк, три орхестри музики, танці при місяці,

конфеті і серпантина. Сподівалися, що в розгар добродійних веселощів завітає до бульвару і сам губернатор.

Вечір був прекрасний — чистий, прозорий і свіжий. Мільярди розкішних, п'яних пахощів забив солодкий, запоморочливий дух матіоли. Інші квіти стали немов безособові. Вони пахли тільки зовсім зблизька — коли притулитися до них лицем. Місяць зійшов молодий і яскравий. Роса впала просто звечора — рясна і важка. Цикади стригли як несамошиті. Найтихіший шепіт чути було далеко навкруги. Вітру не було ніякого. На столиках на терасі каварні стояли свічки і полум'я їх було немов вилите з гарячого золота — нерушне і некліпливе. Орхестри грали з трьох кінців саду. Панночки в білих сукнях знову продавали квіти — по одній, бутонієрками, букетами і кошиками. Квіти були тільки білі. Скрізь бринів сміх. Тріскотіли корки з пляшок, стріляли фаєрверки. В павіліоні ревла корова, яку можна було виграти в л'ютерію за десять копійок. Людей було так багато, що по стежках не було де пройти. Хотілося жити і мати завжди свіжий вечір, буйні пахощі, молодий місяць, густу росу і гомінких цикад. І щоб ніколи це не кінчалось!

Пів на десяту з'явився гурбатор. Його привезли шестеро коней в великому чорному ляндо. Губернатор зійшов перший і подав руку губернаторші і дочці. Дочці було років сімнадцять, вона кінчала гімназію і від минулого року вже виїздила на дворянські балі. Була вона тендітна блондинка з довгими віями і великими здивованими очима.

Вона була дуже гарна і чудно було, як в таких потворних батьків — присадкуватого батька і опецькуватої матері — могла народитися така струнка красуня. За корсажем у неї була привяла гілка білого перського бузку.

Поліція розчистила місце і губернатор з дружиною і дочкою ввійшли до саду. Всі три оркестри з трьох кінців вдарили туш. Піротехніки підпалили найкращий фаєрверк, високородні квітнички в білих сукнях засипали губернатора дощем квітів і конфеті. Губернаторська родина простувала головною алеєю до центрального павільону, де молоді консисторські чиновники за десять копійок вигравали корову.

З павільону назустріч вийшов юнак. У петличці в нього була привяла гілка білого перського бузку. Він був у парадній гімназичній одязі — синьому мундурі з срібними гудзиками і на руках мав білі рукавички, як того вимагала форма. Мундир, правда, був тісний і витертий, рукавички руді, а штани з відвислими колінами. Юнакові було років вісімнадцять.

Юнак хутко стягнув рукавичку з правої руки, затис її в лівому кулаці і пішов просто до губернатора. За десять кроків він раптом смикнув правицю до кишені. За вісім він вихопив з неї револьвер. За п'ять він звів його вгору. І за три кроки — вистрілив просто в серце блакитноокий губернаторовій дочці...

Губернатор кинувся вбік, губернаторша впала зомліла, смертельно поранена дочка схопилася за груди, захиталася і тихо сіла долі. Кілька кон-

валій і цілий дощ конфеті — посипалися невідомо звідки на дівчину і вона відкинулась горілиць мертва. Юнак стояв розпатланий і блідий. Очі йому горіли, рот був скривлений останньою усмішкою. Щоки були вогкі від сліз. Юнак плакав. Він притулив револьвер собі до виска і вигукнув:

— Будьте ж ви прокляті!

Поліцаї підбігли до нього, коли він уже лежав ниць, впоперек через тіло забитої ним дівчини. Його кров заливала її білу гімназичну пелеринку.

*

Віталій Калмиков за якийсь тиждень мав уже здати матуру. За тиждень він уже не буде гімназистом, а стане студентом, матиме своє самостійне життя. Надя Багратіон-Шуйська теж у понеділок мала дістати своє свідоцтво з закінченої семикласної жіночої гімназії „імператриці Марії”. Калмиков був перший на цілу гімназію математик, і він ні хвилини не сумнівався, що іспит до інституту інженірів шляхів сполучення він складе цієї ж осени. Надя змалку вільно розмовляла по-німецькому і по-французькому, крім того, вона дуже мило грала на фортепіяні. Вона хотіла піти до консерваторії.

Віталій і Надя вирішили, що вони наречені. За п'ять років Віталій буде інженіром, Надя на той час закінчить консерваторію. Вони поберуться і дали один одному присягу на це — у Великодну ніч. Крім того, ще рік тому вони надрізали собі

ліві руки вище ліктя і змішали кров. Вони присяглися коханням — єдиним, неподільним і вічним! Щоранку, ідучи до гімназії, вони зустрічалися на розі і на мить потопали один в одному.

— Назавжди? — шепотів Віталій.

— Назавжди! — на цілий світ гучно відповідала Надя, ледве ворухнувши беззвучними устами.

Вони прийшли до батьків Наді і призналися. Вони просили дозволу їм бути нареченими. Вони заявили, що це кохання для них над усе.

Губернаторша зразу зомліла. Губернатора теж мало не хопив грець. Плебей, безштанько, жебрак — син поштаря і швачки — дозволив собі покохати його дочку, батько якої от-от сподівався одержати графський титул! Нахабний парвеню насмілився просити руки його, губернаторової, дочки! Завтра поліцмейстер дістане наказ виселити поштаря з швачкою за межі підвладної йому губернії!...

Віталію Калмикову сказали, що губернатор сподівається його ніколи більше не побачити. Льокаям наказали ніколи не пускати його у губернаторські покої, а коли що — то просто „гнати в шию”. Наді категорично заборонено зустрічатися чи шукати зустрічі в будьяких обставинах з цим брудним, неотесаним мужиком...

Зустрівшись того ж вечора в кущах саду при губернаторській палаті, Віталій і Надя обговорили своє становище. Вони не плакали і до розстання ні разу не поцілувалися. Калмиков був бідний, як

парвеню — пролаза, той, що добився вищого становища невідповідного до свого суспільного стану

і його батьки — в інституті він мав сам себе утримувати з лекцій математики. Надя була багата. Вона могла мабуть втекти з дому, забравши всякі коштовности, за які жити хватило б добрий десяток літ. Але на це Віталій і Надя не могли згодитися. Вони не хотіли замінити у бульварний роман своє прекрасне життя.

Отже, виходу не було.

У кущах квітучого перського бузку при світлі ясного південного місяця, на сторінках видертих з томика Бальмонта впоперек віршів вони написали свою посмертну записку:

„У смерті нашій винити недосконалість соціальних форм життя. Поховайте нас поруч і над нами посадіть кущ перського бузку.

Віталій і Надія Калмикови
— перед Богом і людьми”.

Вони зірвали по гілочці бузку. Надя застромила одну собі за корсаж, другу — Віталію в петличку. Вони поцілувалися — міцно, невинно, на завжди. Потім Віталій поліз через високий кам'яний мур з битим склом на пружі, що оточував губернаторову резиденцію. По той бік муру постійно вартували поліцаї. Але Віталій ще ніколи їм до рук не потрапляв. Надя почекала, поки його постать зникла — розтанула в зеленавій безкрайності місячного неба — і впала обличчям в траву, заливаючи теплу ситу землю слізьми. Так хотілося жити!

Похорон Наді, дочки його превосходительства губернатора і генерала Багратіон-Шуйського, був призначений на другу годину. Труна стояла в катедральному соборі.

З першої години в соборі зібралося все губерньське панство. Пройти до труни було неможливо. Всі вельможі і великі чиновники були в парадних, гаптованих золотом одежах. Золоте шитво було на комірах, на грудях, на рукавах. Був один, в якого впоперек заду був нашитий великий позолочений ключ. Всі були при шпадах, декотрі з биндами через плече або в білих штанах. Вельможні пані були в чорних туалетах, і чорний креп, звисаючи з чорних капелюхів, затуляв чорним серпанком чоло і очі. В руках, в чорних обгортках, вони тримали букети білих лілей. Вони сушили очі хустинками з чорними жалібними бережками.

Надія Калмикова лежала в постелі з білих і блідобузкових гіяцинтів. Вона не виглядала навіть на свої сімнацять років. Але в труні її тіло зробилося ще молодше — дитяче — і дивно прекрасне в своїй непорушности, як мармурова різьба.

Пахощі ладану, гіяцинтів і лілей були гіркі.

Церква була повна. Величезний собор не вміщав всіх, хто хотів задемонструвати губернаторові своє співчуття. Пани і вельможі стояли на паперті. Чиновники стояли довкола церкви. Поліцаї і жандарми в білих рукавичках і з чорним крепом на рукавах. Увесь катедральний майдан був запружений сотнями кабріолетів — поміщиків і чиновників, що прибули на похорон з повітів і маєтків. Далі в розрізах вулиці стояла юрба людей, їх

стримувала поліція — простих людей на похорон не допускали.

Панахида правилася відразу по всіх міських церквах, у пригородах, по костелах, у турецькій мечеті і в синагозі. Скрізь виставлені були хоругви і жалобні прапори. Горе губернатора це було горе губернії.

В другій — ридання потрясли катедральний собор і ноші з труною попливли до виходу.

Пишна похоронна процесія рушила до кладовища. Там, на цвинтарі біля самої церкви, проти входу, на почеснішому місці, вже чекала вирита могила на тіло губернаторової дочки, Надії Багратіон-Шуйської. Десятеро жандармів вартували головний вхід на кладовище.

У другій годині того дня з невеличкого домика на околицях Руських фільварків винесли темну труну з останками убивця і самогубця, Віталія Калмикова. За труною йшла маленька, зморщена стара жінка та високий зігнутий дідуган. То були батьки Віталія Калмикова — поштар і швачка. Труну несли гімназисти на плечах, катафальку чи каравану не було зовсім. Не було і священників — убивникові і самогубцеві не були відпущені гріхи. Була попереду тільки хоругов, та й ту якийсь довговолосий і нікому невідомий студент перев'язав червоною биндою. Поліцаї похмуро крокували позаду і по боках. Гімназистів було з триста.

На розі, де фільварки кінчалися і починалися широкі й рівні вулиці нового міста, на похоронну процесію чекало ще з чоловіка двісті. Коли ноші

з'явилися зза рога, один з натовпу — високий і рудий — зіп'явся раптом на придорожний стовпчик і скинувши кашкет, змахнув руками. Всі скинули кашкети і натовп стих. Рудий вийняв з кишені щось маленьке, вдарив собі по руці і підніс до вуха. То був камертон.

— Ля-фа-ре! — неголосно проспівав рудий і вдруге змахнув руками, ширше і енергійніше.

Могутній і прекрасний хор вдарив патетично.

Це був найкращий в місті і в цілій губернії хор — хор семінаристів. Багато в кого з них ще не загоїлися на обличчях садна і шрами з позавчорашньої бійки. Вони дали пройти хоругві повз них, тоді раптом рушили з місця — зразу, несподівано і всі — на мить зупинили процесію і зайняли місце попереду — між хоругвою і ношами, там, де і слід у похоронній процесії бути хорові.

Могутній хор потрясав тихий, прозорий спокій свіжого літнього дня. Він руйнував тихість су мирного провінціального міста. Домики вздовж вулиці оживали. Люди висувалися з вікон, виходили на ґанки, вибігали на вулицю. Дітвора вже взяла в кільце цілу процесію. Похід зростає.

У третій дільниці стояв будинок жіночої гімназії. Гімназисток не відпустили на похорон їхньої подруги, Наді. Це ж було непристойно й неморально — дівчатам і дівчаткам ховати дівчину, забиту через кохання. Вони ж не повинні були знати, що на світі є кохання, що на світі трапляються самогубства, що можуть бути навіть убивства. Гімназія стояла байдужна. Вікна були зачи-

нені, на ганку стояв бородатий швейцар в зеленій лівреї.

Ісусова піхота відкашляла і рудий семінарист змахнув руками з камертоном. Ісусова піхота грянула так, що зграї птаства злетіли сполохано з околиць садів і вікна жіночої гімназії жалісно задзвеніли.

— Надгробное риданіє...

Гімназистки не витримали. Вони розчахнули вікна. Вони вибігли на балкони. Дівочі голоси теж підхопили спів. Хмара квітів злетіла з вікон. Вони падали букетами і сипалися просто жменями. Конвалії, нарциси, бузок. Лілеї, троянди, падали на брук, на плечі й на голови натовпові. Одна лілея впала просто в труну, на груди Віталію Калмикову. Вчительки метушилися позаду гімназисток, відтягали їх від вікон, репетували. Швейцар в зеленій лівреї калатав у великий мідний дзвоник. Провідник свистав у свистальце, переливчасто і неспинно.

— В-і-і-і-і-чная пам'ять... — співали семінаристи.

Згодом до процесії приєднався натовп учнів технічної школи. Техніки тримали великий вінок з гілок маслини. Поміж листя маслини були вплетені червоні троянди. Перев'язаний був вінок широкою й довгою червоною стрічкою. На стрічці білий напис: „У смерті нашої винити недосконалість соціальних форм життя”.

Десяток поліцаїв уже видирав з рук техніків вінок. Техніки не давали. Вони обурено розмаху-

вали кулаками і гукали: „Круки! ідоли! фараони!” Процесія змушена була спинитися.

Поліцаї відірвали стрічку з написом і на тому задовольнилися. Вінок і квіти — це було дозволено. Інша справа — стрічка, та ще й з написом.

Коли браму кладовища стало вже видно, процесія раптом зупинилася на розі. Рухом походу кермував хтось невидний, і цей хтось наказував спинитися.

Поліція знову кинулася до процесії. Вона гукала, вимагала, загрожувала і просила. Зупинятися було заборонено. Процесія якнайвидше мала пройти до могили. Вже й так було наказано покінчити з цим похороном до першої, а вони вибралися з труною рівно в другій. Стрічку з написом „У нашій смерті винити недосконалість соціальних форм життя” зірвано вже тричі. Тепер хтось поклав її просто на покійника, оперізавши йому груди. Процесія стояла на місці і вперто не рушала. Мати Віталія Калмикова гірко плакала.

Аж ось зпоза протилежного рогу зринули гучні і жалібні звуки військової оркестри. Зразу звідти, зза рогу, випорхнула зграйка вуличників — дітваків. Потім вийшов високий фігурант в чорній лівреї і касці з високим хрестом у руках. До кладовища з іншого боку вулиці підходила друга процесія. Он зза рогу виринуло двоє верхівців на білих конях з чорними попонами: двоє жандармських вахмістрів. І за ними зразу з'явилося багато людей — процесія виходила зза рогу. От хоругви. От хор епархіялок і учнів духовного учи-

лища. Вони співали сумно і тихо — ніжні дитячі альти і дисканти в чергу з гучними мініорами мідної військової оркестри. Ось два десятки діяконів і десятків священників. Архиерей. Восьмеро білих коней під чорними попонами. Фігуранти. Катафалк, білий із сріблом, срібний архангел на дашку. Скільки мундирів, уніформ! Скільки золота, позументу і погонів! Дами в розкішних жалібних туалетах. Військова оркестра, нескінченна череда порожніх екіпажів позаду всіх. Процесія була величезна. Здавалося, пів міста вийшло провожати на кладовище губернаторову дочку.

Рудий семінарист змахнув камертоном. Прекрасний семінарський хор вдарив дружно і форте „Надгробное риданіє творяще песнь”. Ноші з Віталієм Калмиковим колихнулися і процесія рушила.

Дві похоронні процесії з двох кінців вулиці посувалися до кладовищної брами, що була саме посередині. Відстань між ними крок по кроці меншала.

Відразу ця відстань була зовсім порожня — брук, два тротуари обабочі, два ряди молодих підстрижених білих акацій у цвіті. Вони пахли солодко і тьмяно. Два ряди поліцаїв завмерли на тротуарах під акаціями. Потім на середину вулиці вибіг невеличкий присадкуватий песик, станув посередині і понюхав навкруги. Якийсь поліцай поцупив його цурпалком по ногах. Песик запищав, підібрав хвостик і чкурнув у підворотню. Вулиця між процесіями вже ожила. Першим перебіг пристав. За ним четверо поліцаїв. Потім поліцаї за-

метушилися туди й сюди: вони скупчилися на середині. Потім раптом вони вишикувалися впоперек вулиці і побігли назустріч процесії Віталія Калмикова. Пристав, підтримуючи шаблю, ввесь — червоний, крутячи грізними очима, щось сичав до поліцаїв поруч. „Ви-і-і-ч-ная пам'ять” — горлали семінаристи.

Між процесіями було вже кроків з п'ятсот. Військова орхестра грала безперестанку — хор духовників і єпархіялок мовчав. Орхестра грала гучніше, ніж було треба — барабани бухкали, вольторни гули, басы рокотали. Але їм не сила була заглушити двісті могутніх горлянок Ісусової піхоти. І от в ту секунду, як ряд поліцаїв добіг до цвинтарної брами — брама враз розчинилася ширше і ціла юрба швидко вибігла з неї. Це була величезна юрба учнів торговельних шкіл. Вони прийшли на кладовище завчасу і там чекали на похоронну процесію. Вони вибігли юрбою, кілька сот хлопчаків, впоперек вулиці, впереріз поліцаїв. Юрба торговельників завирувала, заметушилася і прогинула поліцаїв. Сердешний пристав на тротуарі сам — тупочучи ногами, розмахував руками і бризкав слиною.

Обидві процесії наблизилися до цвинтарної брами майже одночасно.

Гімназисти з труною Віталія Калмикова несподівано поступилися. Поліцмейстер, що саме в цю хвилину особисто підійшов до брами — гнівний і розлючений — був здивований спокоєм і ввічливістю гімназистів. Їх процесія тихо спинилася за два кроки до брами — перестояти, поки

пройде в браму процесія з тілом Надії Багратіон-Шуйської.

Але коли в браму пройшов фігурант з хрестом, пройшов хор, священники, хоругви і рушила знята з катафальку труна — раптом трапився якийсь заколот. Процесія з труною Віталія Калмикова враз посунулася вперед, утворилася тиснява. Ісусова піхота потислася ще вперед, ланцюг поліцаїв розірвався, семінаристи ринули в прорив, за ними, мов у вікнину, всмокталися ноші з труною, гімназисти і торговельники тисли ззаду, за ними техніки, кількасот юнаків. Мить — і ноші з труною Віталія Калмикова опинилися поруч із труною Надії Багратіон-Шуйської.

Поліцмейстер, губернатор, десяток жандармських вахмістрів на білих конях, сотня поліцаїв — все це метнулося, заметушилося, завирувало, але було вже пізно, ні до чого — обидві труни поруч впливали в браму на кладовище. Віталій Калмиков і Надія Калмикова. І на труні Надії вже лежав принесений техніками вінок — з листя маслини і червоних троянд, оперізаний стрічкою — „В нашій смерті винити недосконалість соціальних форм життя”....

Все, що було далі, трапилося так швидко, що не було ніякої можливості встановити, як же все це трапилося. Губернатор і губернаторша, генерал Багратіон-Шуйський і генеральша Багратіон-Шуйська, опинилися поруч з поштарем і швачкою Калмиковими — притиснуті зовсім до труни, вірніше — між двома трунами, Надії і Віталія. Довкола вирував натовп — величезний і тісний: гімназисти,

техніки, торговельники, семінаристи, учні мистецької школи, ще якісь учні, ще якісь люди, — тисячі людей. Вони всі співали „надгробное риданіє”, вже і катедральний хор духовників та єпархіялок прилучився до них — і крізь цей багатотисячний і тісний натовп не сила було пробитися жандармам і поліцаям. Вони безпомічно розмахували руками, гукали щось, навіть наважувалися свистати — тут, у священному затишку кладовища, між мирними могилами, під розлогим і урочистим склепінням крислатих старезних лип і каштанів. Вони бігали довкола юрби, топтали могили і розкішні квіти на них, і змахували рясний піт з переляканих, блідих облич. Десять вахмістрів на білих конях залишилися перед брамою — вони не наважувалися віхати верхи в це тихе пристановище християнських душ. Процесія посувалася далі, поволі й тихо колихаючись. Двістіголосий хор семінаристів, а за ними духовники й єпархіялки, а за ними весь натовп — форте, фортіссімо — потрясали сумирність кладовища повнозвучною, патетичною „вічною пам'яттю”.

Могила для губернаторової дочки, Надії Багратіон-Шуйської, була зовсім спочатку цвинтаря, праворуч від головного входу коло церкви. Це були місця для найпочесніших, аристократичних небіжчиків. Але процесія поминула наготовлену могилу. Процесія простувала головною алеєю далі. Попереду несли хоругви, далі йшли попи, потім хори, потім дві труни поруч, потім старий поштар і стара швачка Калмикови, потім губернатор і губернаторша, Багратіон-Шуйські, за ними всі інші

високородні і вельможні прощальники. І все це в колі багатьох сот ошалілих юнаків і хлопчаків. І їх все прибувало. Вони бігли звідкілясь назустріч, виплигували з бокових стежок, виринали з квітучих хащів — учні всіх, які були в місті, шкіл і учбових закладів. А за ними ще якісь невідомі, партикулярні юнаки, а за ними якісь зухвалі підозрілі дорослі. Вони охоплювали процесію дедалі тіснішим кільцем, вони на поведи вели її далі, в найдавший куток, в самісінський закуток кладовища. Тут росла густо і квітувала рясно шипшина і глід, хащі жасмину були зовсім непролазні, вздовж алей, мов живопліт, стояли стінами кущі маслини і бузку. На могилах квітували іриси, сон, ромен і півони. Між могилами все укривав пухкий блакитний килим павиних вічок. Аромат весняного цвітіння був тут густий і млісний, мов у оранжерії. В кутку під величезним кленом чекали дві розкриті могили поруч. Прихилений до клену стояв деревляний хрест і на ньому на червоній дощці напис:

ВІТАЛІЙ І НАДІЯ КАЛМИКОВИ

— перед Богом і людьми —

трагічно загинули через недоско-
налість соціальних форм життя

25. V. 191* р.

Губернаторша впала непритомна на руки губернаторові.

Але поліцмейстер, нарешті, зібрав усіх своїх поліцаїв. Кінні жандарми з'явилися також. Вони

прибасували просто по могилах — мусіли ж вони бодай визволити полоненого губернатора! Поліцмейстер виліз на якийсь мавзолей. Він підняв руку з чорною жалібною рукавичкою. Натовп дружно затяг:

— Надгробное риданіє, творяще песнь...

Поліцмейстер махнув чорною рукавичкою. Сотня поліцаїв кинулися в натовп, орудуючи піхвами шабель, мов свердлами. За піхвами вони просувалися сами. Вони всвердлювалися, прямуючи до центра — до губернатора і труни його дочки. Свердла боляче вгрузали в животи, били, дерли одержу і дряпали тіло. Зойки і вигуки протесту сплеснули там і тут. Рудий семінарист раптом опинився вище від усіх — він зіп'явся на плечі кількох товаришів і змахнув руками. Це привернуло увагу, і на мить спинились і притихли всі — і натовп і поліція.

Рудий семінарист ударив себе по лівій руці камертоном і підніс його до вуха:

— До-ля-фа! — дав він тон і змахнув руками вдруге.

— Вітри лиховісні, — грянули семінаристи, — віють над нами...

Натовп підхопив і гучно кинув вгору пісню протесту, непослуху і народнього гніву.

Поліцмейстер махнув рукавичкою вдруге. Десятеро жандармів пустили своїх білих кобил під чорними попонами просто в натовп. Дев'ять нагаїв зметнулися і спустилися на плечі, на голови, на обличчя найближчих...

У стогонах, зойках і криках натовп розсікли зразу на кілька менших. І кожний атакували десять поліцаїв. Вони розмахували піхвами, і не стримуючись лупцювали направо і наліво:

— Рррразойдісь! — репетували вони.

На хресті праворуч раптом з'явився якийсь чоловік. Чорна борідка закривала низ його обличчя. Він зірвав свій чорний капелюх і змахнув.

— Товариші! — закричав він. — Товариші!

Але ззаду, мов тигри, на ньогоплигнули вже двоє здорових поліцаїв. Вони вхопили його за плечі і повалили горілиць.

— Товариші! — долинуло ще раз і обірвалося.

Труни стояли осторонь — забуті і непотрібні. Коло одної лежала непритомна губернаторша. Десяток вельмож у мундирах метушилися біля неї. Інших вельмож заслонила від натовпу орхестра. Старих Калмикових — поштаря і швачку — кінний жандарм гнав кудись у кущі, просто по могилах. Народ розбігався хто куди, ховаючи голови, затуляючись руками від нагаїв і шабельних піхов. Рудого семінариста тримали за руки двоє молодих офіцерів, а третій — вусатий і сивий — бив його навідрі в обличчя, справа і зліва.

Школярі розсипались і кинулись уростіч.

Поліцаї бігли навздогін, хапали неметких за коміри і волокли назад, до поліцмейстера. Поліцаї хапали і менших — не повертатися ж з погоні з порожніми руками. Цупкі і злісні пальці вкліщилися маленькому Юрі в жарк, саме тої секунди, як

він розігнався плигати через живопліт. Холодний піт зросив Юрі чоло, спину і руки — отже з гімназією, від нині кінець...

— Пустіть! — шарпнувся Юра з несамовитим зойком.

— А, цуцень, тепер пустити?!

— Дядінька! Я вас благаю!

Поліцай смикнув Юру за руку і вдарив піхами під зад.

— Ну!

Тоді Юра вивернувся всім тілом і метко нахилився до його руки. В одинацять років зуби не погана зброя. Юра загнав сім верхніх — ті, що в нього трохи висовуються наперед. Страшно заверещавши, поліцай випустив Юру. Юра стрибнув убік і вже був за кущами живоплоту.

Юра біг по алеях, по бокових стежках, плигав через могили, через могильні плити і хрести, продирався крізь хащі чагарника, лишаючи на гілках стьожки від новенької білої форменки. Юра біг доти, аж поки не вдарився з розгону просто в твердий і високий мур, що оточував кладовище. Юра не встояв на ногах і впав.

Хвилину лежав майже непритомний, напружуючи сили, щоб повернути собі відлих. Серце било, немов дзвін на пожежу. Язика не можна було повернути — він зашерх і задубів. Надсилу Юра ковтнув. Сяк-так серце почало стишувати удари...

Юра підвів голову, прислухався. Було тихо. Майже тихо. Цвірінчали на тополях горобці. Брехав пес по той бік мурв. Десь далеко — здалося, по той бік світу — чути було якийсь невиразний

гомін. Немов багато-багато людей звели обличчя догори і в розпуці репетували в простір... Юра заплющився і міцно затиснув вуха. І зразу в п'їтмї і тишї, як і завжди в п'їтмї і тишї, — мов зблиск, мов вибух — упав на нього цей вічний, жахливий образ. Білий сніг і чорне згарище, безлад погромленого містечка і високі стовбури ярмаркової гойдалки, і п'ят' мотузок, туго напнутих під страшною вагою — на тлі сивого вранішнього зимнього неба. На мотузках утиснуті за ший, такі несподівано довгі і тонкі, звисивши голови неприродно далеко на груди — п'ятеро робітників-страйкарів. Драгуни в довгих шинелях хапають повішених за ноги і тягнуть униз...

Юра мерщій розплющився, вхопив повні груди повітря і відкинувся горілиць на могилу. Ні! Жити треба було й далі. На злість драгунам, поліцаям і губернаторам. Жити! Щоб повісити на мотузці — їх. Щоб їх не було... Юрина голова провалилася в густу подушку з павиних вічок. Над обличчям схилився величезний кущ пахучих рожевих півонів. Страшно пахло м'ятою. Небо було синє, прозоре і спокійне. Сонце світило просто в вічі. Було гірко, серце стискала образа, груди розпинало обурення — десь там скиміли якісь тривожні, але радісні передчуття. Десь за кущами когось били і він страшно лементував.

Юра заплакав. Гірко і радісно.

Дитинство кінчилося. Починалося життя.

З М І С Т

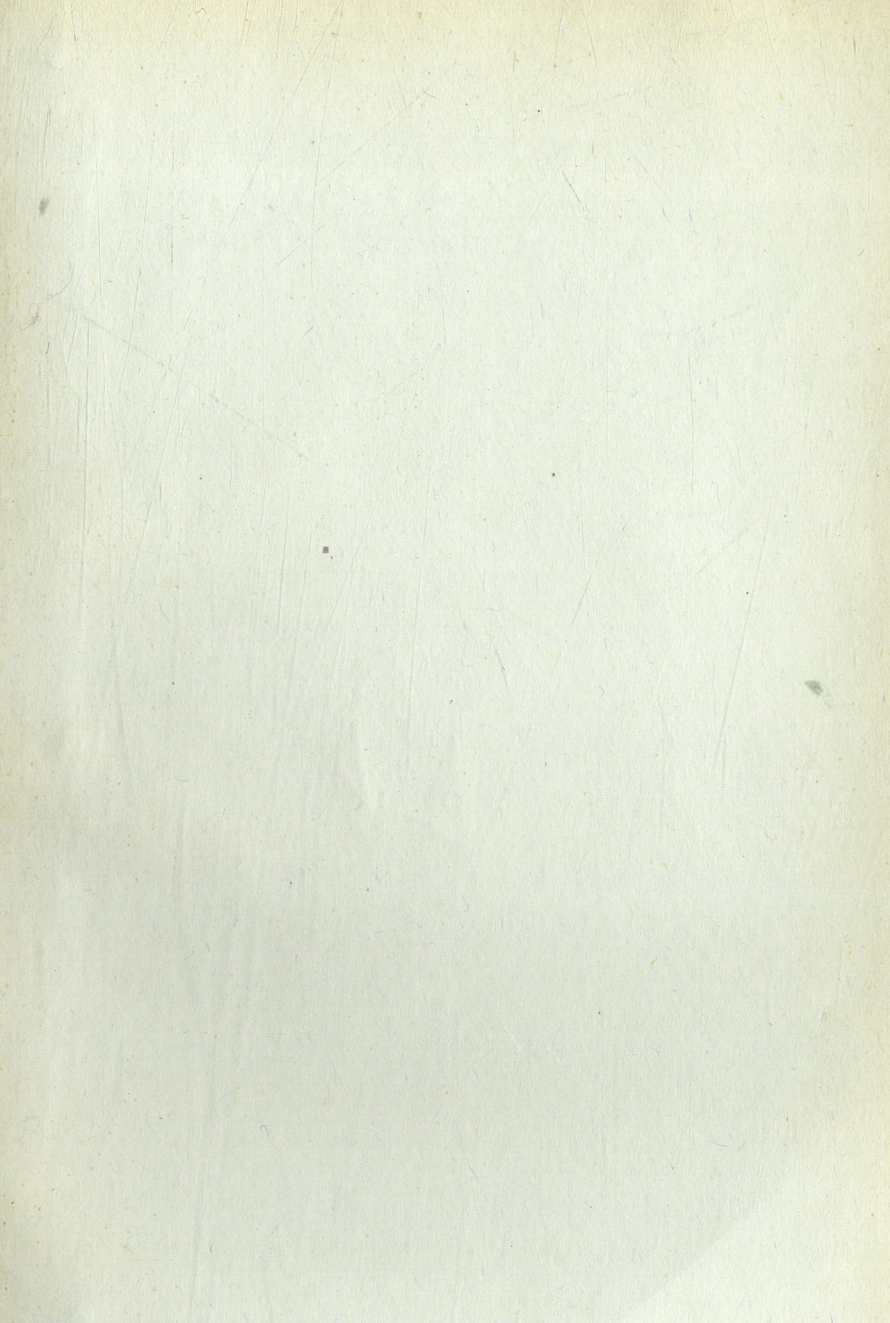
Ю. Смолич (передмова)	5
Трансвааль	13
„Мир всім“	43
Череп Кочубея	73
Вершник без голови	135
Війна червоної і білої рожі	166

ДОСІ ВИЙШЛИ У БІБЛІОТЕЦІ „ДІЛА“:

	ціна зол.
1. Улас Самчук: „Віднайдений рай“, — новелі . . .	1.60
2. Софія Яблонська: „З країни опію та рижу“ (Кількадесять ілюстрацій)	2.00
3. Барбе Д'Оревілі: „Чортиці“, переклав М. Рудницький	2.00
4. Бальзак: „Чародійна шкіра“, переклав В. Софронів	2.00
5. і 6. Ольга Кобилянська: „Апостол черні“, повість (2 томи)	3.60
7. і 8. Василь Масютин: „Два з одного“, повість (2 т.)	3.60
9. Ірина Вільде: „Бе восьма“, повість (вичерпане)	5.00
10. Кнут Гамсун: „Під осінніми зорями“, повість переклав І. Ставничий	2.50
11. В. Будзиновський: „Як чоловік зійшов на пана“	2.50
12. Володимир Бірчак: „Золота скрипка“	2.00
13. Сальваторе Фаріна: „Любов оповита брехнею“ перекл. М. Островерха (повість і новелі)	2.50
14. <u>Юрій Косач: „Клубок Аріядни“, новелі. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937)</u>	<u>2.50</u>
15. Іван Зубенко: „Квітка на багні“, повість	1.50
16. Богдан Лепкий: „Три портрети“, (Франко — Стефаник — Оркан)	2.50
17. Федір Дудко: „Дівчата очайдушних днів“	2.00
18. „Чорна Індія Молодої Музи“ (В. Бірчак, П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, С. Твердохліб, Г. Хоткевич, С. Чарнецький, О. Шпитко, М. Яцків). Новелі, з передмовою М. Рудницького	2.50

19. Ілько Борщак: „Наполеон і Україна“. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. Передмова проф. Едварда Дрію. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937) . . .	2.50
20. Юрій Косач: „Чад“, повість	2.20
21. Михайло Посацький: „Греція — усміх життя“ з 20 ілюстраціями	3.00
22. Богдан Лепкий: „До Зарваниці“	2.20
23. Гергард Геземан: „Утеча“, повість	2.50
24. Олена Цегельська: „Гануська йде до міста“, повість	2.50
25. і 26. Юліян Опільський: „Ідоли пануть“, історична повість із часів Володимира Великого (2 томи)	4.00
27. і 28. Бальзак: „Утрачені ілюзії“, повість (2 томи)	4.00
29. Дарія Ярославська: „Полин під ногами“ (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1938)	2.50
30. і 31. Василь Масютин: „Царівна Нефрета“ (2 томи)	5.00
32. Володимир Бірчак: На нових землях	2.50
33. і 34. Софія Яблонська: Далекі Обрії (2 томи) з численними ілюстраціями	5.00

5. 88
(1986)

p
1 6343